

Leren innoveren

Over de rol van de overheid bij het stimuleren van innovatieve functiecombinaties in het landelijk gebied

F.R. Veeneklaas
T.A. Vogelzang
W.J.H. Meulenkamp
P. van der Wielen

Alterra-rapport 1409, ISSN 1566-7197

Leren innoveren

Leren innoveren

**Over de rol van de overheid bij het stimuleren van innovatieve
functiecombinaties in het landelijk gebied**

**Dr. F.R. Veeneklaas
Ir. T.A. Vogelzang
Drs. W.J.H. Meulenkamp
Drs. P. van der Wielen**

Alterra-rapport 1409

**Alterra, Wageningen, 2007
WUR-LEI, Den Haag, 2007**

REFERAAT

Veeneklaas, F.R., T.A. Vogelzang, W.J.H. Meulenkamp, P. van der Wielen, 2007. *Leren innoveren. Over de rol van de overheid bij het stimuleren van innovatieve functiecombinaties in het landelijk gebied*. Wageningen/Den Haag, Alterra/LEI. Alterra-rapport 1409. 68 blz.

Op basis van ruim twintig interviews en een workshop is nagegaan (i) hoe innovatieve functiecombinaties tot stand komen (inclusief de rol van kennisnetwerken en samenwerkingsverbanden hierbij), (ii) welke succes- en faalfactoren spelen, en (iii) wat de rol van overheden in het bevorderen van die functiecombinaties is dan wel zou kunnen zijn.

Trefwoorden: functiecombinatie; innovatie; kennisnetwerken; landelijk gebied; ondernemerschap; verbreding; zorglandbouw

ISSN 1566-7197

Dit rapport is digitaal beschikbaar via www.alterra.wur.nl. Een gedrukte versie van dit rapport, evenals van alle andere Alterra-rapporten, kunt u verkrijgen bij Uitgeverij Cereales te Wageningen (0317 46 66 66). Voor informatie over voorwaarden, prijzen en snelste bestelwijze zie www.boomblad.nl/rapportenservice.

© 2007 Alterra
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	15
1.1 Aanleiding en doelstelling van het onderzoek	15
1.2 Onderzoeksvragen	16
1.3 Afbakening van het begrip innovatieve functiecombinatie (ifc)	17
1.4 Werkwijze en leeswijzer	18
2 Innovatieve functiecombinaties: hun broedplaats en hun omgeving	21
2.1 Innovatieve functiecombinaties in relatie tot de toekomst van het landelijk gebied in Nederland	21
2.2 Het individueel ondernemerschap als startpunt van ifc's	24
2.3 Doorkruisend sectoraal beleid	25
2.4 Belang van kennis- en innovatienetwerken	26
2.5 Subsidies en fiscale maatregelen	28
2.6 Rol Rijksoverheid	29
2.7 Rol provincies	31
2.8 Rol gemeenten	32
2.9 Rol waterschappen	35
3 <i>Best practices</i> : over geslaagde en minder geslaagde functiecombinaties	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Zorglandbouw	37
3.3 Zorglandgoederen	38
3.4 Landgoederen	40
3.5 Energie-opwekking	42
3.6 Landbouw en recreatie	43
3.7 Multifunctionele golfbanen	44
4 Succes- en faalfactoren	45
4.1 Succesfactoren	45
4.1.1 Nieuwe regionale en lokale allianties	45
4.1.2 Landelijke en regionale samenwerking.	46
4.1.3 Ondernemerschap	46
4.1.4 Meerdere functies	47
4.1.5 Locatie	48
4.2 Faalfactoren	49
4.2.1 Bestemmingsplannen en gemeentelijk beleid	49
4.2.2 Te gelde maken van collectieve goederen	51
4.2.3 Hindermacht (kleine) minderheid	52
4.2.4 Tekortschietende marktvrage	52
5 Conclusies en aanbevelingen	53
5.1 Conclusies	53
5.2 Aanbevelingen aan overheden	55

Bijlagen

1	Geïnterviewden en deelnemers aan de workshop	57
2	Netwerken en samenwerkingsverbanden	59
3	Kwantitatieve gegevens over functiecombinaties met landbouw	67

Woord vooraf

‘Het Nederlandse platteland is best vitaal’ zo concludeert de SER in haar recente advies ‘Kansen voor het Platteland’. Ondanks plaatselijke knelpunten die de Raad constateert, ziet de SER toch vooral goede mogelijkheden om het platteland economisch verder te ontwikkelen. Het in toenemende mate multifunctionele karakter van dat platteland maakt het noodzakelijk om evenwichtig ruimte te bieden aan de diverse functies, waaronder landbouw en andere bedrijvigheid, recreatieve voorzieningen, woningaanbod, natuur of waterberging.

Funcatiecombinaties bieden kansen voor een blijvend vitaal platteland, al kan scheiding van functies in bepaalde gevallen een betere oplossing zijn. Feit is echter dat veel functies op zichzelf niet rendabel zijn en de ruimte in Nederland schaars is. De SER hecht belang aan het simultaan stimuleren van economische bedrijvigheid, verhogen van de ecologische en landschappelijke kwaliteit en bevorderen van de leefbaarheid op het platteland door funcatiecombinaties na te streven. Dit is een beleidsopgave voor de gezamenlijke overheden.

Het Rijk heeft in het Tweede Meerjarenprogramma van de Agenda voor een Vitaal Platteland aangegeven initiatiefnemers, ondernemers en decentrale overheden op diverse manieren te willen ondersteunen met als doel een blijvend gezonde economische basis onder het platteland. Provincies en gemeenten worden waar mogelijk verder in staat gesteld om functies en belangen op regionaal en lokaal niveau tegen elkaar af te wegen en belemmeringen voor ‘passende’ economische bedrijvigheid weg te nemen. Ondernemerschap wordt ondersteund. Na 2006 komen opnieuw Europese financiële middelen beschikbaar voor benutting van de economische kansen die het platteland biedt.

Verder ziet het Rijk -naast ondersteuning van *pilots*- een taak weggelegd bij het ontwikkelen, verzamelen en verspreiden van kennis en bij het bevorderen van (gebiedsgerichte) innovaties met economische meerwaarde. Het Ministerie van LNV heeft daarom aan Wageningen UR gevraagd onderzoek te doen naar ‘het proces achter’ enkele (nieuwe) funcatiecombinaties op het platteland. Doel is beter inzicht te krijgen in de betrokken actoren met hun netwerken, de drijfveren en obstakels, maar vooral ook in de mogelijke rol van de diverse overheden bij het verder stimuleren van -al dan niet vernieuwende- funcatiecombinaties.

Het onderzoek en deze rapportage is het werk van een onderzoeksteam met Frank Veeneklaas (Alterra, projectleider), Theo Vogelzang (LEI), Paul van der Wielen (LEI) en Wim Meulenkamp (Alterra) met een begeleidingscommissie vanuit VROM, provincie Gelderland en LNV. Het team heeft voor hun analyse en aanbevelingen geput uit een veelheid aan bronnen: deskstudie, interviews en een workshop. Ik wil alle betrokkenen van harte danken voor hun bijdrage.

Voor u ligt het rapport, waarvan ik hoop en verwacht dat het gaat bijdragen aan de discussie over verdere verzilvering van de kansen voor het Nederlandse platteland.

Eric Gerritsen, Ministerie van LNV

Samenvatting

Onderzoeksvragen

In dit onderzoek stonden de volgende vragen centraal:

1. Verzamelen *best practices* van ‘rendabele combinaties’ van functies, alsmede enkele *worst cases*. Het gaat hierbij niet primair om de inhoud van die functiecombinaties maar vooral om de vraag hoe zij tot stand zijn gekomen, wie de belangrijkste actoren zijn, welke succesfactoren benoemd kunnen worden en welke obstakels moesten worden overwonnen. Geef tevens aan welke organisaties, kennisinstellingen, samenwerkingsverbanden en netwerken zich op dit terrein actief zijn.
2. Geef een reflectie op de rol van LNV en andere overheden bij het faciliteren en stimuleren van innovatieve functiecombinaties bij een zekere mate van liberalisering en van decentralisatie van het RO-beleid.

Afbakening

Doel is niet een volledig overzicht te geven van de innovatieve functiecombinaties (ifc’s) die we nu in Nederland tegenkomen, of die zich aandienen. Omdat we met name geïnteresseerd zijn in het totstandkomingsproces, dat wil zeggen de netwerken, de actoren en de organisatievormen, en niet in de inhoud van de ifc’s, volstaan illustratieve gevallen.

In deze rapportage gaan we uit van de volgende omschrijving van innovatieve functiecombinaties (ifc’s).

Bij een *functiecombinatie* gaat het om het tegelijkertijd vervullen van meerdere grondgebonden functies in het landelijk gebied. De SER gaat uit van twee typen combinaties: voorzieningen of ruimtegebruik. Dit onderzoek beperkt zich tot functiecombinaties in ruimtegebruik. Eén van die functies zal vaak agrarische productie zijn, maar per se nodig is dat niet. Er is altijd wèl een private ondernemer bij betrokken, nooit de overheid alleen. Waar het in combinatie voorkomt met landbouw, spreken we van ‘verbrede landbouw’, of multifunctionele landbouw. Buiten de definitie valt ‘verdieping’ van de landbouw, dat wil zeggen meer waarde toevoegen dan gebruikelijk aan het agrarische product. Ook biologische landbouw valt buiten de definitie van functiecombinaties, omdat dit - zolang het zich beperkt tot puur het voortbrengen van agrarische producten - een vorm van verdieping is.

Een functiecombinatie is *vernieuwend* als het a) om een tamelijk nieuwe combinatie gaat of b) als het om nieuwe proces- of organisatievormen gaat (bijvoorbeeld met nieuwe, onverwachte betrokken partijen, of nieuwe financieringsconstructies). De primaire invalshoek in dit onderzoek is b), maar onze stelling is dat als de functiecombinatie inhoudelijk vernieuwend is, dat organisatorisch ook vaak zo zal zijn.

Verder hebben we ons beperkt tot functiecombinaties met een meer dan marginale economische bijdrage, zowel op bedrijfsniveau (het is meer dan een hobby van de

boer) als op nationaal niveau (er is voldoende vraag naar). Met andere woorden: de besproken functiecombinaties dragen bij aan de continuïteit en rentabiliteit van de betrokken bedrijven en aan die van de plattelandseconomie als geheel.

Toekomst van functiecombinaties

Bieden functiecombinaties, al dan niet innovatief, de mogelijkheden voor het versterken van de economische basis van het platteland die hen worden toegedicht? We kunnen vaststellen dat er voorlopig nog een flink, en groeiend, aantal verbrede landbouwbedrijven zijn, die niet alle binnen tien jaar volledig zullen zijn omgeschakeld of zijn gestopt. Daarmee blijven functiecombinaties een interessant toekomstperspectief voor een groot aantal landbouwbedrijven in ons land. Wel mag men verwachten dat in de toekomst de meeste kansen voor functiecombinaties liggen nabij stedelijke agglomeraties. Daarnaast, hoeven innovatieve functiecombinaties niet per se gekoppeld te blijven aan de landbouw. Sterker nog, land- en landschapsbeheer zonder productielandbouw kan juist een vernieuwende vorm van functiecombinaties zijn. Te denken valt aan recreatie, natuurbeheer, landgoederen (al dan niet met woon- en/of bedrijfsfunctie), educatie, zorg, waterbeheer, drinkwaterwinning enz. in allerlei combinaties.

Werkwijze onderzoek

Ten behoeve van dit onderzoek is gesproken met ruim 20 personen die beroepsmatig bij functiecombinaties en innovaties zijn betrokken. Zij het als ondernemer, als belangenvertegenwoordiger, als onderzoeker of adviseur, of als vertegenwoordiger van de overheid. Deze rapportage is echter niet louter een samenvatting van de interviewverslagen. Interviews zijn gebruikt, naast andere informatiebronnen, om tot een analyse te komen hoe ifc's tot stand komen, in welke omgeving zij plaatsvinden en wat de rol van overheden, (kennis)netwerken en andere organisaties daarbij is. En dit dan in de verwachting dat deze vernieuwingen bijdragen aan een economische vitaal en aantrekkelijk landelijk gebied. Na een schets van de omgeving waarin ifc's ontstaan en zich ontwikkelen, is gekeken naar geslaagde en minder geslaagde ifc's en de daaruit te destilleren succes- en faalfactoren. Het concept rapport was onderwerp van een workshop gehouden in Kamerik op 12 december 2006. De daar gemaakte opmerkingen zijn in het eindrapport verwerkt.

Conclusies

Op grond van onze analyse trekken we als belangrijkste conclusies:

Rol overheid en kennisnetwerken

Onderzoekswereld en overheid leveren niet het idee tot nieuwe functiecombinaties. Zij verzinnen niets nieuws. De rol van kennisnetwerken is om bepaalde zaken en ontwikkelingen te signaleren in de praktijk en deze te conceptualiseren. Hun taak is om signalen uit de praktijk op te pakken en deze breder te trekken naar het niveau waar het het bedrijfsniveau overstijgt. De overheid speelt een rol wanneer toestemming moet worden verleend voor een innovatieve functiecombinatie (gemeente, met op de achtergrond de provincie) en in de fase dat innovatieve functiecombinaties een grotere verspreiding (moeten) krijgen.

Hulp bij marktintroductie

Het initiatief van de ondernemer zelf is leidend voor het uitdenken en totstandkomen van een innovatieve functiecombinatie. De pioniers verzinnen wel de concepten, maar hebben de groep erachter nodig om tot een afzet te komen met professionele contracten. Voor het idee voor een innovatieve functiecombinatie zijn fondsen niet nodig maar bij de realisatie en volwaardige marktintroductie kunnen zij belangrijk zijn.

Plattelandsondernemers hoeven niet per se de huidige grondeigenaren te zijn

Bij (verbreed) ondernemerschap in het landelijk gebied wordt haast vanzelfsprekend gedacht aan boeren, of in ieder geval grondeigenaren. Nu verloopt de afzet van agrarische producten volgens vrij vaste patronen: er is een beproefde productieketen ontstaan in de loop der jaren. Verbreed plattelandsondernemerschap vraagt echter een volledig nieuw afzetkanaal of -kanalen ("klanten"), maar ook nieuwe toeleverantiekkanalen (leveranciers). Het is niet vanzelfsprekend dat de vaardigheden die het vergt om een goede boer te zijn, ook maken dat hij of zij een succesvolle plattelandsondernemer wordt.

Samenwerking van groene ondernemers met niet-groene partners

Ondernemers die aan verbreding doen halen veelal kennis uit andere sectoren. Netwerken als de Lions Club en Rotary zijn hierin sterk bepalend. Daar ontmoeten agrarische ondernemers mensen uit andere sectoren van het midden- en kleinbedrijf. Daaruit kunnen belangrijke stimulansen voortkomen voor het ontwikkelen en stimuleren van innovatieve functiecombinaties.

Natuurwetgeving soms obstakel voor gebiedsontwikkeling

Innovatieve functiecombinaties die bijdragen aan de kwaliteit van het gebied, bijv. door het recreatief aantrekkelijker te maken, stuiten vaak op sectoraal vastgelegd wet- en regelgeving. Daarbij wordt het wettelijk vastgelegde natuurbeleid in een aantal gevallen als grootste hindernis genoemd.

Wet- en regelgeving soms juist bevorderlijk voor innovatie...

Restrictieve wet- en regelgeving kan in sommige gevallen echter ook een impuls geven aan innovatieve functiecombinaties. Ondernemers die binnen de bestaande regelgeving tot iets nieuws komen, hebben een competitief voordeel...

... maar pioniers worden vaak niet beloond

Omdat de overheid welhaast per definitie achter de praktijk aanloopt, worden regelingen en subsidies pas vaak van kracht nadat de pioniers hun werk hebben gedaan. Omdat zij dan de doelstelling al hebben gerealiseerd, komen zij voor de regeling of subsidie niet meer in aanmerking. Voorbeelden die werden genoemd zijn akkerrandenbeheer en wandelpaden over boerenland.

Verandering van bestuurscultuur bij Rijk, provincies en gemeenten

Rijk en decentrale overheden moeten nog invulling geven aan het stimuleren van innovatieve functiecombinaties. Dit is zonder meer een gewenningsproces. Van ambtenaren wordt tegenwoordig andere kennis gevraagd dan in het verleden. Het

gaat hierbij niet meer alleen om (het toepassen van) regels, wetten en voorschriften, maar om ook een andere houding en bestuurscultuur.

Innovatieve functiecombinaties en de Nota Ruimte

De Nota Ruimte biedt gemeenten en provincies in beginsel meer ruimte voor een eigen beleid ten aanzien van innovatieve functiecombinaties, maar of dit per saldo ook gunstig voor die functiecombinaties uitpakt, is de vraag. De invulling daarvan zal waarschijnlijk sterk per gemeente of provincie verschillen. Van belang is waar de decentrale overheden zich in hun ruimtelijk beleid inhoudelijk op willen richten - en dit dan zowel op politiek als op ambtelijk niveau. Die verschillen per provincie moeten dan wel helder zijn en het liefst vastgelegd in een gebiedsvisie. Dit biedt de individuele ondernemer houvast bij zijn keuze voor mogelijke investeringen in een nieuwe functiecombinatie.

Zorglandbouw

De zorglandbouw is in de ogen van velen de meest perspectiefvolle innovatieve functie-combinatie. Vanwege de potentiële omvang (de zorgsector is goed voor ruim 10% van de Nederlandse economie) is dit ook wel begrijpelijk. Voorlopig wordt de heilzame werking van werken in de buitenlucht en met dieren op een boerderij eigenlijk nog slechts verondersteld te bestaan. Onderzoek is nu gaande of er daadwerkelijk meerwaarde is aan te tonen.

Aanbevelingen aan overheden

1. Functiecombinaties, en in het bijzonder vernieuwende, verstaan zich slecht met als gevolg van sectoraal beleid verkokerde overheidsorganisaties. Daarom strekken alle initiatieven om die verkokering te doorbreken, tot direct voordeel voor het ontstaan en ontwikkelen van innovatieve functiecombinaties. Dit geldt voor alle overheidslagen.
2. Voor realisatie van een functiecombinatie zijn investeringen nodig, die in veel gevallen vergunningsplichtig zijn. Innovatieve functiecombinaties hebben baat bij één omgevingsvergunning. Hinder van doorkruisend sectoraal beleid kan hiermee worden verminderd en de innoverende ondernemer hoeft minder loketten langs. Ook kunnen dan procedures gelijktijdig in plaats van volgtijdelijk worden doorlopen, hetgeen tijdwinst oplevert. Hier wordt inmiddels ook al aan gewerkt door VROM (Wabo). De beoogde invoeringsdatum is 1 januari 2008.
3. Subsidieverlening vergt bepaalde criteria voor het in aanmerking komen ervan. Vooral bij innovatieve, dus nieuwe, functiecombinaties zijn die lastig vooraf vast te stellen. In dat licht lijkt het minder fiscaal belasten van nieuwe en innovatieve initiatieven, in plaats van bepaalde innovatieve functiecombinaties te subsidiëren, effectiever. De Rijksoverheid zou dus meer fiscale regelingen in kunnen zetten voor het stimuleren van innovatieve functiecombinaties
4. Voor innovatieve functiecombinaties waarbij ook groen-blauwe diensten worden geleverd blijft betaling uit publieke middelen, via subsidies of anderszins, wel op z'n plaats. Dit vanwege het collectieve karakter van die diensten. De

Rijksoverheid zou in dit kader kunnen overwegen om het huidige Programma Beheer om te vormen tot een Programma Groen-Blauwe Diensten.

5. Overheden moeten niet zonder directe relatie en betrokkenheid van ondernemers - in potentie - kansrijke innovatieve functiecombinaties inventariseren en uitwerken. Wel kunnen overheden een voedingsbodem voor innovatieve functiecombinaties creëren, bijvoorbeeld door partijen bijeen te brengen. Wanneer nieuwe ideeën vanuit de markt (ondernemers) komen, dan kunnen overheden een rol spelen in de vorm van vergunningverlening, functiewijziging en/of subsidiëring.
6. Decentrale overheden zouden zich voor wat betreft het stimuleren van innovatieve functiecombinaties met name kunnen richten op *hot spots* (gebiedsgerichte benadering van innovatieve functiecombinaties) en het gebiedsgericht ondersteunen van de samenwerking tussen partijen. Daarvoor is het ook zinvol dat er duidelijke gebiedsvisies worden ontwikkeld. In zo'n visie kunnen nieuwe functiecombinaties een belangrijke rol spelen.
7. De Rijksoverheid heeft een groot aantal beleidsdoelstellingen voor het landelijk gebied, bijvoorbeeld op het gebied van recreatie, natuur, energiebesparing en Kyoto-doelstellingen. Het is zinvol dat Rijk en decentrale overheden bezien of innovatieve functiecombinaties aan het bereiken van die doelstellingen een bijdrage kunnen leveren en zo ja, hoe. Het Rijk zou dit ook met specifieke projecten kunnen ondersteunen. Een andere mogelijkheid is maatschappelijke belangen vertalen naar een geldelijke vergoeding waar ondernemers op hun eigen wijze voor in aanmerking kunnen proberen te komen.
8. De gemeente is veelal het scharnierpunt tussen overheid en innovatieve functiecombinatie. Het is voor het stimuleren van innovatieve functiecombinaties van belang dat bij gemeenten ambtenaren veel meer denken in termen van het bevorderen van bepaalde gewenste ontwikkelingen in plaats van het uitsluitend toepassen van regels. De juridische mogelijkheden bestaan daar al voor, en gemeenten krijgen via de nieuwe Wet ruimtelijk ordening ook meer gelegenheid daartoe. Het is van belang dat gemeenten intern hun kennis en kunde daarover stimuleren en gezamenlijk met Rijk en provincies een leerproces op dat gebied ingaan.
9. Belangrijk voor een goede voedingsbodem voor innovatieve functiecombinaties is helderheid in het gemeentelijk planologisch beleid. Innovatieve functiecombinaties gaan immers gepaard met private investeringen en die vereisen een zekere mate van voorspelbaarheid van de planologische omgeving. Daarnaast zouden innovatieve functiecombinaties die niet binnen het bestemmingsplan passen snel op hun merites moeten worden beoordeeld. De termijnen waarbinnen ondernemers beslissen is aanmerkelijk korter dan het politiek-ambtelijke besluitvormingsproces. Gemeenten moeten daarom bij het stimuleren van innovatieve functiecombinaties ook zoveel mogelijk aansluiten op de ondernemercyclus.

10. Sommige zaken met betrekking tot innovatieve functiecombinaties kunnen niet, of alleen inefficiënt, worden geregeld op gemeentelijk niveau. We denken hierbij aan belangrijke nieuwe functiecombinaties als (i) landbouw en landgoederen met zorgvoorzieningen, (ii) land- en tuinbouw en natuurbeheer met energie-opwekking, en (iii) landbouw en natuurbeheer met waterbeheer. Op nationaal niveau moet hiervoor vooral de betalingsstructuur geregeld worden. Men kan dan denken aan kaderstellingen, regeling van zorgtoeslagen, uniformering van prijzen bij energielevering en regelingen met betrekking tot fiscale aftrekposten. In veel gevallen vereist dit interdepartementale coördinatie, waarbij LNV het voortouw zou moeten nemen. LNV zou ook meer in het algemeen haar beleid ten aanzien van innovatieve functiecombinaties af kunnen stemmen met andere ministeries.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling van het onderzoek

De dit jaar verschenen Nota Ruimte biedt - meer dan voorheen - mogelijkheden voor bedrijvigheid op het platteland doordat een aantal beperkingen ten aanzien van activiteiten op het platteland zijn losgelaten. Dit levert kansen op voor de economische ontwikkeling van het platteland. Tegelijkertijd is het van belang dat die nieuwe bedrijvigheid op het platteland op een evenwichtige wijze vorm krijgt. Het recent verschenen SER-advies *Kansen voor het platteland* focust hier expliciet op. De spanning tussen die nieuwe bedrijvigheid en het behoud van de landschappelijke kwaliteit van het landelijk gebied in ons land vormt dan ook een van de aanleidingen voor dit onderzoek. Niet alle functies zijn op zichzelf rendabel en de ruimte in Nederland is schaars. (Innovatieve) functiecombinaties, die bijvoorbeeld de economische bedrijvigheid stimuleren zonder afbreuk te doen aan de ecologische en landschappelijke kwaliteit, of deze juist versterken, kunnen op dit vlak kansen bieden.

In de Agenda Vitaal Platteland wordt dit als volgt verwoord: 'Een vitaal platteland betekent een platteland waar het in de ogen van bewoners goed werken, wonen en leven is; waar sprake is van een gezonde economische en sociale basis en van een voorzieningenniveau dat is toegesneden op hun behoeften. Het is in de eerste plaats aan mensen zelf om hun platteland tot een leefbare en beleefbare plek te maken en aan ondernemers om te ondernemen. Dit betekent dat er vooralsnog geen afgebakende rijksdoelen nodig zijn, waarbij aan de provincies meerjarige budgetten worden toegekend voor overeengekomen specifieke prestaties'.

Dit fundamentele uitgangspunt dat initiatiefnemers en ondernemers zelf aan zet zijn bij het realiseren van een vitaal platteland laat onverlet dat zij waar nodig en mogelijk daartoe wél in staat gesteld moeten worden. Het is aan de verschillende overheden om de randvoorwaarden te creëren waarbinnen burgers hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. Het rijk ziet daarbij een eerste beleidsverantwoordelijkheid weggelegd voor provincies (regierol) en gemeenten.

Naast reguliere en generieke beleidstrajecten (bijvoorbeeld landbouwbeleid, arbeidsmarktbeleid en welzijnsbeleid) en het wegnemen van belemmeringen voor vernieuwing kiest de rijksoverheid zelf vooral een faciliterende rol om behoud en versterking van de sociaal-economische vitaliteit in het landelijk gebied te helpen realiseren. Het rijk houdt voorts de vinger aan de pols voor wat betreft de ontwikkeling van de sociaal-economische vitaliteit in plattlandsgebieden om de eigen rol te kunnen toetsen en waar nodig bij te stellen.

Recente inzichten laten zien dat mensen op het platteland in het algemeen goed in staat zijn om zelf het platteland vitaal te houden. De belangrijkste beleidsopgaven voor het rijk hebben derhalve niet zozeer te maken met het wegwerken van grote

problemen of achterstanden, maar eerder met het benutten van kansen die het platteland biedt. Daarbij gaat het met name om de volgende aandachtspunten:

- Het ondersteunen en waar nodig versterken van de sociale en culturele infrastructuur;
- Het versterken van een brede economische basis door onder andere stimuleren van 'passende' economische ontwikkelingen en het bevorderen van gebiedsgerichte innovaties met economische meerwaarde;
- Het versterken van burgerbetrokkenheid en deelname van burgers bij opstellen en uitvoering van beleid.

Het eerder genoemde advies van de Sociaal Economische Raad (SER) 'Kansen voor het Platteland' ondersteunt deze visie van het kabinet en geeft ook aan wat er volgens de Raad nodig is om inhoud te geven aan die visie. Daarbij gaat de Raad specifiek in op het belang van 'passende' economische ontwikkeling van het platteland en op het belang van de totstandkoming van gebiedsgerichte innovaties met economische meerwaarde (ofwel het zoeken naar nieuwe 'rendabele combinaties' van functies op het platteland, zoals de SER dat noemt).

In reactie daarop heeft het rijk aangegeven de volgende ondersteuning te willen bieden aan initiatiefnemers, ondernemers en decentrale overheden:

- Provincies en gemeenten waar mogelijk verder in staat stellen om functies en belangen op regionaal en lokaal niveau af te wegen en belemmeringen voor economische bedrijvigheid weg te nemen. Hiertoe zal worden bezien welke wet- en regelgeving van het rijk dat in de weg staat;
- Beschikbaar maken van Europese financiële middelen voor benutting van de economische kansen die het platteland biedt;
- Ontwikkelen, verzamelen en verspreiden van kennis rond *best practices* van 'rendabele combinaties' van functies;
- Ondersteuning van *pilots* (via financiële middelen of kennis) om beter inzicht te verwerven in de haalbaarheid en rentabiliteit van nieuwe 'rendabele combinaties'.

Het Ministerie van LNV heeft daarop aan Wageningen UR verzocht onderzoek te doen naar de wijze waarop de genoemde ondersteuning vorm zou kunnen krijgen. In dit onderzoek gaat het dan ook vooral om de eerste en derde bullet, en de vierde voor zover het ondersteuning via kennis of toegankelijk maken van kennis(bronnen) betreft. De bal ligt hierbij vooral bij decentrale overheden; de Rijksoverheid wil vooral faciliteren via kennisontwikkeling en –verspreiding.

1.2 Onderzoeksvragen

In dit onderzoek stonden de volgende vragen centraal:

1. Verzamelen *best practices* van 'rendabele combinaties' van functies, alsmede enkele *worst cases*. Het gaat hierbij niet primair om de inhoud van die functiecombinaties maar vooral om de vraag hoe zij tot stand zijn gekomen, wie de belangrijkste actoren zijn, welke succesfactoren benoemd kunnen worden en welke obstakels

moesten worden overwonnen. Geef tevens aan welke organisaties, kennisinstellingen, samenwerkingsverbanden en netwerken zich op dit terrein actief zijn.

2. Geef een reflectie op de rol van LNV en andere overheden bij het faciliteren en stimuleren van innovatieve functiecombinaties bij een zekere mate van liberalisering en van decentralisatie van het RO-beleid.

1.3 Afbakening van het begrip innovatieve functiecombinatie (ifc)

In deze rapportage gaan we uit van de volgende omschrijving van innovatieve functiecombinaties:

Bij een *functiecombinatie* gaat het om het tegelijkertijd vervullen van meerdere grondgebonden functies in het landelijk gebied¹. De SER gaat uit van twee typen combinaties: voorzieningen of ruimtegebruik. Dit onderzoek beperkt zich tot functiecombinaties in ruimtegebruik. Eén van die functies zal vaak agrarische productie zijn, maar per se nodig is dat niet. Er is altijd wél een private ondernemer bij betrokken, nooit de overheid alleen. Waar het in combinatie voorkomt met landbouw, spreken we van ‘verbrede landbouw’, of multifunctionele landbouw. Buiten de definitie valt ‘verdieping’ van de landbouw, dat wil zeggen meer waarde toevoegen dan gebruikelijk aan het agrarische product. Ook biologische landbouw valt buiten de definitie van functiecombinaties, omdat dit - zolang het zich beperkt tot puur het voortbrengen van agrarische producten - een vorm van verdieping is. Wel blijkt in de praktijk dat biologische boeren meer geneigd zijn tot verbreding dan niet-biologische, zie kader.

Verbrede biologische boeren

Volgens een onderzoek dat door ketenorganisatie Biologica is uitgevoerd verbreden steeds meer biologische boeren hun bedrijfsvoering. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om directe verkoop op boerenmarkten [is geen functiecombinatie], natuurbeheer, of het verzorgen van excursies [zijn wel functiecombinaties]. Maar liefst 86% van de biologische boeren houdt zich met nevenactiviteiten bezig, terwijl slechts 17% van de reguliere boeren dat doet. De verbrede activiteit levert in veel gevallen een substantiële en noodzakelijke bijdrage aan het bedrijfsresultaat.

Een functiecombinatie is *vernieuwend* als het

- a) om een tamelijk nieuwe combinatie gaat (dus bijvoorbeeld geen arrangementen binnen het Programma Beheer of boerencampings, maar wel landbouw & zorg, landbouw en waterbeheer, vastlegging koolstof of energie-opwekking, of landgoederen en natuureducatie e.d.);

òf

- b) als het om nieuwe proces- of organisatievormen gaat (bijvoorbeeld met nieuwe, onverwachte betrokken partijen, of nieuwe financieringsconstructies).

¹ ‘Grondgebonden’ betekent dat voor het uitoefenen van de functie onbebouwd land nodig is.

De primaire invalshoek in dit onderzoek is b), maar onze stelling is dat als de functiecombinatie inhoudelijk vernieuwend is, dat organisatorisch ook vaak zo zal zijn. Verder houden we in dit onderzoek de volgende afbakening aan:

- De innovatieve functiecombinaties (ifc's) hebben voornamelijk, maar niet uitsluitend, betrekking op de landbouw. Anders gezegd, bij ifc's gaat het primair om ondernemerschap, mogelijk maar niet noodzakelijkerwijs samen met agrarische productie.
- Elk van de functies levert een meer dan marginale economische bijdrage, zowel op bedrijfsniveau (het is meer dan een hobby van de boer) als op nationaal niveau (er is voldoende vraag naar). Met andere woorden: de ifc draagt bij aan de continuïteit en rentabiliteit van de betrokken bedrijven en aan die van de plattelandseconomie als geheel.

Deze afbakening van het begrip functiecombinatie is beperkter dan gehanteerd in de SER-nota *Kansen voor het Platteland*. Daar wordt in zijn algemeenheid gesproken over het combineren van gebruiksfunctie van het landelijk gebied: land- en tuinbouw, natuur, waterbeheer, behoud (cultuur)landschap, bedrijvigheid in het algemeen, wonen en recreëren. Verder geeft het SER-advies geen precieze invulling van de toevoeging 'innovatief'.

1.4 Werkwijze en leeswijzer

Ten behoeve van dit onderzoek is gesproken met ruim 20 personen die beroepsmatig bij functiecombinaties en innovaties zijn betrokken. Zij het als ondernemer, als belangenvertegenwoordiger, als onderzoeker of adviseur, of als vertegenwoordiger van de overheid. De bevindingen uit het concept eindrapport zijn daarnaast besproken tijdens een workshop op 12 december 2006 met een vijftiental vertegenwoordigers uit genoemde sectoren.

Deze rapportage is echter niet louter een samenvatting van de interviewverslagen. Interviews zijn gebruikt, naast andere informatiebronnen, om tot een analyse te komen hoe ifc's tot stand komen, in welke omgeving zij plaatsvinden en wat de rol van overheden, (kennis)-netwerken en andere organisaties daarbij is. En dit dan in de verwachting dat deze vernieuwingen bijdragen aan een economische vitaal en aantrekkelijk landelijk gebied.

Omdat uit de gesprekken met de geïnterviewden bleek dat opvattingen over de potenties van ifc's niet los gezien kunnen worden van de (lange termijn) toekomst die men ziet voor de landbouw, of breder: het landelijk gebied, in Nederland, wordt in hoofdstuk 2 begonnen met een korte beschouwing over die toekomst (en de verschillende inschattingen daaromtrent) eraan vooraf. In dit hoofdstuk wordt vervolgens ingezoomd om een aantal thema's die van belang zijn bij innovatieve functie-combinaties en op de rol die verschillende overheden daarbij kunnen spelen.

Vervolgens is gekeken naar geslaagde en minder geslaagde ifc's (hoofdstuk 3) en de daaruit te destilleren succes- en faalfactoren (hoofdstuk 4). We eindigen met een

aantal conclusies en aanbevelingen. In de bijlagen vindt u ten slotte een de lijst van geïnterviewden (inclusief deelnemers aan de workshop van 12 december) en een lijst van (kennis)netwerken en samenwerkingsverbanden rond de onderwerpen innovatie en functiecombinaties, met daarbij een korte beschrijving. In bijlage 3 staan enige kwantitatieve gegevens over het economisch belang van en de spreiding over landbouwtakken van verbrede landbouw, met een korte toelichting.

Ons betoog wordt in de diverse hoofdstukken geïllustreerd met citaten (cursief). Deze zijn door ons geselecteerd omdat het meningen zijn die wij de moeite waard vinden er kennis van te nemen. Ze zijn selectief en hebben niet de bedoeling een representatieve weergave te zijn van de opvattingen die we tegen zijn gekomen. De citaten zijn met opzet geanonimiseerd. Het gaat ons om de inhoud, niet om de afzender. Ook illustratief bedoeld, maar dan in een feitelijke vorm, zijn de vele praktijkvoorbeelden. Deze staan in kadertjes.

2 Innovatieve functiecombinaties: hun broedplaats en hun omgeving

2.1 Innovatieve functiecombinaties in relatie tot de toekomst van het landelijk gebied in Nederland

Hoewel de toekomst van de landbouw en, breder, het landelijk gebied in ons land niet het centrale onderwerp van het onderzoek is, blijkt uit de gesprekken met de geïnterviewden wel dat hun opmerkingen over innovatieve functiecombinaties (ifc's) pas goed kunnen worden geplaatst tegen de achtergrond van de verwachting van de gesprekspartners over die toekomst. Een aantal geïnterviewden heeft hierover een nogal uitgesproken mening. We hebben ervoor gekozen deze meningen in het onderstaande weer te geven op basis van citaten. Hierdoor wordt ook de sfeer van de interviews duidelijk.

Sommige mensen die wij gesproken hebben, vinden dat Nederland in toenemende mate alleen nog maar stadslandbouw en/of parklandbouw kent². De gebieden rondom de steden in ons land worden door deze groep gezien als een stedelijke buitenruimte waarbinnen de rol van de landbouw als productiesector marginaal is. Of, zoals een van de geïnterviewden het uitdrukt:

'In onze steeds verder verstedelijkte samenleving wordt voedselproductie steeds minder belangrijk op het platteland, maar kwaliteiten als rust en ruimte worden steeds belangrijker.'

Deze geïnterviewden betwijfelen of het Ministerie van LNV, en andere betrokken overheden c.q. belanghebbende partijen, deze ontwikkeling wel voldoende onderkennen. Deze gedachtegang over de lange termijn toekomst van het platteland in Nederland heeft ook direct consequenties voor de wijze waarop door deze geïnterviewden tegen ifc's wordt aangekeken. Een van hen verwoordt zijn visie op dit gebied als volgt:

'Het bele idee van functiecombinaties, al dan niet innovatief, is een rem op het nadenken waar het werkelijk om gaat: het beheer van grote delen in het buitengebied waar de landbouw in de toekomst geen behoefte meer aan heeft. Marginalisering dreigt; daar helpen functiecombinaties maar voor een zeer klein deel [qua oppervlakte] aan.'

'Politici weten donders goed dat ze een ballon aan het opblazen zijn [met ifc's]. En vanuit Brussel komen verontrustend genoeg dezelfde geluiden. Terwijl de werkelijke discussie omtrent marginalisering niet gevoerd wordt. Ifc's zijn daar geen redmiddel voor. De vraag is hoe we in de toekomst het beheer van dat gebied gaan voeren. Daar moeten echte ondernemers voor komen, niet per se boeren. Een soort landschappelijke manager die grootschalig kan tuinieren.'

² Stadslandbouw is landbouw die vooral bijdraagt aan de beleving en behoeften van stedelingen: de primaire productie (voortbrengen agrarische producten) wordt dan secundair.

De vraag die deze geïnterviewden aan de orde stellen is of de agrarische sector nog nodig is voor het beheer van een leefbaar en vitaal platteland. Andere 'landbeheerders' zouden dat net zo goed, zo niet beter, kunnen. Dit geldt in de ogen van sommigen ook voor natuur- en landschapsbeheer van agrarische cultuurlandschappen. Een van de geïnterviewden daarover:

'Het agrarisch natuur- en landschapsbeheer zoals we dat tegenwoordig kennen levert weinig op, ecologisch gezien, en past niet bij de bedrijfsvoering van de stadslandbouw die we in Nederland hebben. Waar je naar toe zou moeten, is een professionele groenbeheerder. En dan bijv. onbemeste hooilanden 2x per jaar maaien. Met zeis!'

In de toekomstige landbouw in ons land zien verschillende geïnterviewden een tweedeling ontstaan. Een van hen verwoordt dat als volgt:

'Feitelijk is er een dubbelspoor waarin de boer in Nederland beland is. Enerzijds ontstaat door overheidsstimulering een 'omgekeerde ruilverkaveling': de bomen weer terug op het weiland, of de sloot die recht is weer meanderend maken, etc. Anderzijds zet liberalisering van de agrarische markt, de prijzen en de marges verder onder druk. Daarbij moet de boer wel tegen wereldmarktprijzen blijven produceren. Aan die schaa sprong meedoen wordt steeds moeilijker en is voor steeds minder boeren mogelijk. Niet iedere agrariër wil vergroten. Dan heb je feitelijk twee keuzen: Koers verleggen of stoppen. Voordat de beslissing tot stoppen valt, zal een boer overwegen via verbrede activiteiten zijn inkomen – door maatschappelijke diensten te verlenen - aan te vullen.'

Wat hier in feite beweerd wordt, is dat boeren in ons land drie opties hebben:

1. Intensiveren en schaalvergroten.
2. Verbreden als overlevingsstrategie om op den duur te stoppen.
3. Beginnen met een tweede tak, waar uiteindelijk naar omgeschakeld wordt³.

Landbouw in Nederland zal in deze visie op den duur alleen uit intensieve landbouw (en uiteraard tuinbouw) bestaan. Logisch gevolg is dat (innovatieve) functiecombinaties in dat geval alleen met intensieve vormen van landbouw samen kunnen gaan. Denk daarbij aan energie-opwekking, afvalverwerking en dergelijke.

Het voorgaande is een vrij extreme opvatting. Zij is echter niet nieuw. Eigenlijk al sinds de jaren tachtig wordt voorspeld dat grote delen van de agrarische grond in ons land vrij zouden komen vanwege doorgaande stijgende grondproductiviteit en concurrentie met landen die over veel goedkopere grond beschikken dan Nederland. Een typisch voorbeeld van dit denken is het WRR-rapport van Rudy Rabbinge e.a. getiteld *Grond voor Keuzen* (1992).

³ De argumentatie voor deze laatste stelling (dat boeren op den duur moeten kiezen voor concurrerende landbouwproductie of de neventak) baseert men op de notie dat beide permanente investeringen vragen, zowel fysiek en financieel (gebouwen, machines, voorzieningen), als mentaal en sociaal (expertise, opleiding, netwerk opbouwen en onderhouden). Dit zou op den duur niet zijn te combineren. Hier gaat men echter voorbij dat taken binnen het gezinsbedrijf kunnen worden gesplitst (tussen de boer en zijn vrouw of overige familieleden), kunnen worden uitbesteed aan professionals of dat andere bedrijfsverbanden dan het traditionele gezinsbedrijf mogelijk zijn.

Toch zijn er anno 2007 nog steeds geen gebieden met een duidelijk overschot van landbouwgrond. Ook de grondprijzen zijn niet drastisch gedaald, integendeel (zij het dat de prijsstijging van landbouwgrond in een aantal gebieden andere redenen heeft van de vraag-aanbod verhoudingen in de landbouw). De Nederlandse grondgebonden landbouw is dus taaier dan gedacht. Met name boven de lijn Alkmaar-Zwolle zal de grondgebonden landbouw wel degelijk een toekomst houden. Al was het maar omdat er eigenlijk betrekkelijk weinig andere aanwendingsmogelijkheden van de grond zijn die maatschappelijk worden gewenst.

Het ge-urbaniseerde deel van Nederland (bebouwd gebied en infrastructuur) beslaat momenteel circa een zesde van het grondoppervlak (RIVM/CBS/DLO, *Natuurcompendium 2003*). Het breidt zich weliswaar uit, maar dan praten we over promillen per jaar. *Land abandonment* of verruiging van niet meer in agrarisch gebruik zijnde gronden, zoals we in andere Europese landen wel zien, is in Nederland voorlopig ondenkbaar. En wordt maatschappelijk niet geaccepteerd in een land dat zo'n groot deel van het land aan het water heeft 'ontworsteld'. Zie bijvoorbeeld het protest tegen de ontpoldering ten behoeve van natuurontwikkeling in Zeeland.

Wat heeft dit nu allemaal voor consequenties voor de relevantie van functiecombinaties, al dan niet innovatief, in de toekomst? Welnu, ten eerste kunnen we concluderen dat er voorlopig nog een flink, en groeiend, aantal verbrede landbouwbedrijven zijn, die niet alle binnen tien jaar volledig zullen zijn omgeschakeld of zijn gestopt. Daarmee blijven functiecombinaties een interessant toekomstperspectief voor een groot aantal landbouwbedrijven in ons land.

Ten tweede kan men verwachten dat het verschijnsel stadslandbouw (hetgeen overigens ook een vorm van functiecombinatie is) vooral een fenomeen zal zijn dat zich in de nabijheid van stedelijke agglomeraties zal voordoen. Daar liggen in de toekomst dan ook de meeste kansen voor (innovatieve) functiecombinaties.

En tenslotte hoeven innovatieve functiecombinaties niet per se gekoppeld te blijven aan de landbouw. Sterker nog, land- en landschapsbeheer zonder productielandbouw kan juist een vernieuwende vorm van functiecombinaties zijn. Te denken valt aan recreatie, natuurbeheer, landgoederen (al dan niet met woon- en/of bedrijfsfunctie), educatie, zorg, waterbeheer, drinkwaterwinning enz. in allerlei combinaties. In een ander verband, waarbij het overigens niet per se om functiecombinaties ging, is onlangs uitgezocht of hier een koopkrachtige vraag voor is⁴. Verbreding van de blik door ook te kijken naar functiecombinaties zonder landbouw is belangrijk om ook de gemeenten er bij te betrekken. Zo heeft de Vereniging Nederlandse Gemeenten juist om deze reden afgezien om zitting te nemen in de mede door LNV geïnitieerde Task force Multifunctionele Landbouw:

⁴ Zie voor een groot aantal voorbeelden van landschapbeheer waar de landbouw niet aan te pas komt (en overigens ook niet de functie wonen): F.R. Veeneklaas (2005), *Voorbeelden van privaat landschapsbeheer zonder landbouw*, i.o.v. het Innovatienetwerk.

'Wij doen niet mee omdat voor een beperkte insteek van multifunctioneel is gekozen namelijk alleen in combinatie met de functie landbouw. Dat is wat ons betreft te beperkt; we hadden graag een integrale insteek op functiecombinaties gezien.'

Consensus lijkt er te bestaan dat de landbouw, en daarmee het platteland, in een periode van overgang verkeert:

'We maken momenteel een transitie door van mono- naar multidisciplinaire ondernemingen op het platteland. Het zijn er nog relatief weinig, maar het aantal stijgt de laatste jaren behoorlijk. Ondernemers en maatschappij zouden beide van deze ontwikkeling moeten profiteren. Daarbij denk je aan op privaat land realiseren van publieke doelen. Het probleem daarbij is dat voor het bereiken van doelen het micro-economische bedrijfsoptimum niet overeenkomt met de maatschappelijk meest optimale uitkomst. Daar ligt de opgave voor LNV: maatschappelijke belangen vertalen naar geld, zodat deze door plattelandsondernemers in de visie op de eigen strategie kunnen worden vertaald.'

2.2 Het individueel ondernemerschap als startpunt van ifc's

Uit de gesprekken met de geïnterviewden komt naar voren dat het ondernemerschap van de individuele ondernemer de doorslaggevende factor bij de ideevorming van een ifc. Wet- en regelgeving gaan pas een rol spelen bij daadwerkelijke implementatie en vervolgens bij opschaling en marktintroductie. Een van de geïnterviewden verwoordt dit als volgt:

'Alles wordt wel gerealiseerd waaraan behoefte bestaat, dwz. waar een marktvrage is. Wet- en regelgeving is daarin niet leidend of belemmerend voor de introductie van functiecombinaties. Linksom of rechtsom lukt het innovatieve ondernemers wel het idee te realiseren. Opscalen van verbreding - een professionaleringsslag te maken - daarin is wet- en regelgeving is veel belangrijker. (...) Het heeft heel veel met ondernemerschap te maken. Met persoonlijkheid en intrinsieke motieven. De volgers hebben een stukje zekerheid, als het allemaal al ontwikkeld is. Specialisatie zie je ook weer in de verbreding als er volgers komen, om zich te onderscheiden.'

Restrictieve wet- en regelgeving kan zelfs een impuls geven aan ifc's. Hier viel een opmerkelijke commentaar te noteren:

'Wet- en regelgeving is juist heel goed. Het zorgt voor creativiteit doordat ik op een andere manier tot een oplossing moet komen. En als het me lukt, dan heb ik een competitief voordeel.'

Bij deze opvatting worden door anderen overigens wel kanttekeningen geplaatst:

'De kosten en moeite voor aanpassen aan complexe wet- en regelgeving zijn zo hoog, dat de comparatieve voordelen die te behalen zijn, hier niet tegen zullen opwegen. Immers andere ondernemers zullen - zonder deze hoge kosten - het trucje kunnen afkijken en snel volgen. Daarmee is wet- en regelgeving wel degelijk één van de grootste bottle-necks voor totstandkoming van ifc's.'

'Maak wel een onderscheid tussen nationale en internationale regels, en daar aan gerelateerd de markten. Als de Nederlandse wetgeving strenger is dan Europese, en er wordt Europees geconcurrereerd, dan zal dat niet bevorderlijk werken.'

Hier komen we op een vaak vergeten punt. Bij (verbreed) ondernemerschap in het landelijk gebied wordt haast vanzelfsprekend gedacht aan boeren, of in ieder geval grondeigenaren. Nu verloopt de afzet van agrarische producten volgens vrij vaste patronen, via veilingen, slachterijen, de melkcoöperatie of via contractteelt. Ook de toelevering van uitgangsmateriaal, jongvee, voer etc. ligt redelijk vast. Met andere woorden er is een beproefde productieketen ontstaan in de loop der jaren. Verbreed plattelandsondernemerschap vraagt echter een volledig nieuw afzetkanaal of -kanalen ('klanten'), maar ook nieuwe toeleverantiekkanalen (leveranciers). Het is niet vanzelfsprekend dat de vaardigheden die het vergt om een goede boer te zijn, ook maken dat hij of zij een succesvolle plattelandsondernemer wordt, of zoals een van de geïnterviewden het zegt:

'Redelijk beschermd landbouwondernemerschap wordt bij functiecombinaties echt ondernemerschap. Er kan dus ook iets fout gaan. Dit zou risico-aanvaarding moeten betekenen, ook door bestuurders en ambtenaren. Veel boeren zijn vooral intern gericht, op de optimalisering van hun eigen bedrijfsvoering maar kijken niet naar de omgeving, maatschappij en wereld waar ze deel vanuit maken. Hierdoor laten ze veel kansen liggen.'

De roep om 'echte' ondernemers, niet slechts grondeigenaren die hun land en bedrijfsgebouwen inbrengen, hoorden we vaker:

'Dankzij de Nota Ruimte worden de mogelijkheden van burgers om op het platteland te wonen groter. Het gaat hier echter naar schatting om niet meer dan een kwart van het vrijkomende areaal; de rest dreigt te marginaliseren. De vraag is hoe we in de toekomst het beheer van dat gebied gaan voeren. In mijn ogen moeten daar echte ondernemers voor komen, niet per se boeren. Hij moet een soort landschappelijke manager zijn die grootschalig kan tuinieren.'

Bij echte, risicozoekende ondernemers hoort risicodragend kapitaal. Dit gaat op het gebied van functiecombinaties niet altijd even makkelijk. Het Groenfonds speelt hier in aantal gevallen wel een rol bij, bijvoorbeeld bij de *pilots* Boeren voor Natuur, die qua organisatie en financieringsconstructie vernieuwend zijn (niet qua combinatie: landbouw + natuur- en landschapsbeheer).

2.3 Doorkruisend sectoraal beleid

Hinderlijk, maar goeddeels ook onvermijdelijk, is dat regelgeving op andere terreinen (in het geval van ifc's in het landelijk gebied vaak natuur, milieu, waterbeheer, verkeer en vervoer) ifc's in de weg zit. Pijnlijk wordt dit wanneer een ifc die bijdraagt aan de kwaliteit van het gebied door de sectoraal vastgelegde wet- en regelgeving wordt geblokkeerd. Het wettelijk vastgelegde natuurbeleid wordt vaak als grootste hindernis genoemd. Ook het milieubeleid werpt obstakels op. Ook vanuit de overheid constateert men dit:

‘Vooral het groen-blauwe beschermingskader zit de verblijfsrecreatie-ondernemer vaak in de weg. In plaats van een voor het landschap betere totaaloplossing wordt - bij het herstructureren van een verblijfsrecreatieterrein - daarom vaak de makkelijkste weg gekozen: het terrein ‘uitponden’, d.w.z. losse percelen aan particulieren verkopen.

Een ander voorbeeld: Als een recreatie-ondernemer in een habitatgebied uit wil breiden om de kwaliteit van zijn bedrijf te verbeteren dan mag dit niet of moet hij veel compenseren. Dit zorgt ervoor het bedrijf op slot gaat en investeringen in dergelijke gebieden uitblijven, met mogelijke verrommeling tot gevolg. Gemeenten die dat willen voorkomen, worden hierdoor gedwongen de mazen in de bestaande wet- en regelgeving op te zoeken. Ook kan een strook van 6 meter breed, die onder de EHS valt, een vorm van extensieve recreatie (in dit geval een natuurtuin bij een landgoed met horeca-gelegenheid) tegenhouden’.

Waar het gaat om nieuwe technische functiecombinaties (dit kwam met name ter sprake bij het hergebruiken van afval- en energiestromen) is het vaak niet de ruimtelijke ordeningsregelgeving maar regelgeving op andere beleidsvelden die blokkerend werkt.

‘De Nota Ruimte biedt geen extra mogelijkheden. Problemen waar ze tegen aanlopen zijn geen ruimtelijke ordeningsproblemen maar eerder problemen op het gebied van milieubeleid.’

Het kringloopcomplex de Zonneterp.

Het idee is hier hergebruik van afval- en energiestromen, via een combinatie van glastuinbouw en wonen. Is niet van de grond gekomen omdat 14 vergunningen nodig bleken. Eén van de problemen bij functiecombinaties is dat alle functies aan hun eigen regelgeving moeten voldoen. In het geval van zonneterpen speelt dat de functiecombinatie zowel afvallozer (met eigen regels) als afvalontvanger (idem) is. VROM is nu bezig met één omgevingsvergunning voor het gehele project; dit zou dit probleem oplossen. Hier hebben ifc's meer profijt van dan van de Nota Ruimte.

Sinds 2004 is het ministerie van VROM, in samenwerking met vergunningverleners bij gemeenten en provincies, bezig met het project Omgevingsvergunning. Daarbij wordt onderzocht of tot één geïntegreerde vergunning gekomen kan worden voor bouwen, wonen, monumenten en natuur & milieu. Burgers en ondernemers die nu nog verschillende vergunningen nodig hebben als ze een huis, bedrijfsruimte of schuur willen bouwen of verbouwen hoeven straks maar één type vergunning aan te vragen: de omgevingsvergunning. Er lopen ondertussen enkele *pilots*. In september 2006 hebben de minister van VROM en diverse andere bestuurders met de ondertekening van een gezamenlijke digitale verklaring het startschot gegeven om aan de slag te gaan met de invoering van de omgevingsvergunning. Streefjaar van invoering is 2008⁵.

2.4 Belang van kennis- en innovatienetwerken

Ook voor onderzoeksondersteuning (WUR), netwerk- en stimuleringsorganisaties (Transforum, Habiforum, NIROV) en fondsen geldt dat zij hun functie vooral zien bij de opschaling en marktintroductie. Enkele meningen van geïnterviewden daarover:

⁵ Bronnen: VROM, *De omgevingsvergunning; Eén integrale vergunning voor fysieke projecten*, folder, ongedateerd; en <http://omgevingsvergunning.vrom.nl>.

'Onderzoekswereld en overheid leveren vaak niet het idee tot nieuwe functiecombinaties. Wij verzinnen niets nieuws. Onze rol is dan ook om bepaalde zaken en ontwikkelingen te signaleren in de praktijk, en deze te conceptualiseren. Daarmee zijn wij van belang bij de grotere toepasbaarheid van het concept.'

'Waardewerken is een aardig netwerk van gelijkgestemden. Lessen trekken uit elkaars ervaringen is dan het credo. Dit zijn wel al allemaal innovatieve ondernemers, die op zich niet direct leiden tot nieuwe functiecombinaties.'

'Clubs als NIROV, Habiforum en Innovatienetwerk hebben een rol in het stimuleren van ifc's maar ze staan dus niet aan de voorkant. Signalen oppakken uit de praktijk. De ondernemers komen met voorbeelden en zij trekken het wat groter. Daar waar het het bedrijfsniveau overstijgt. Ondernemers gaan uiteindelijk ook samenwerken, zie bijv. netwerken als Buurderij, regionale boerderij, Community. Ze hebben elkaar nodig voor marktintroductie; op dat niveau is het lastig voor de individuele ondernemer.'

'Het initiatief van de ondernemer zelf is leidend voor het uitdenken en totstandkomen van een idee. Die pioniers verzinnen wel de concepten maar hebben de groep erachter nodig om tot een afzet te komen met professionele contracten. Voor het idee zijn fondsen niet nodig maar bij de realisatie en volwaardige marktintroductie zijn zij essentieel.'

Andere organisaties in de omgeving van de plattelandsondernemer zouden overigens wel een grotere rol kunnen spelen dan gedacht omdat ifc's vaak juist om coalities met niet-groene partners vragen. Ook hierover laten we enkele geïnterviewden aan het woord:

'Ondernemers die aan verbreding doen, halen kennis uit andere sectoren. Ik denk dat netwerken als de Lions Club en Rotary wel heel bepalend zijn. Dat is iets wat ik vaak hoor. Daar ontmoeten agrarische ondernemers, mensen uit andere sectoren uit bijvoorbeeld MKB, en dat leidt soms tot iets samen doen en iets proberen.'

Ook Syntens, een uitgebreid innovatienetwerk voor ondernemers in het midden- en kleinbedrijf, wordt in dit verband genoemd.

'Eigenlijk zouden we na de oude productie- en afzetcoöperaties op zoek moeten naar nieuwe coöperatievormen voor verbrede landbouw. Waarin dan ook niet-agrarische ondernemers in het landelijk gebied participeren, met name de boreca. In de samenwerking boreca-landbouw is nog veel te winnen. Het zijn nu nog mentaal zeer gescheiden werelden.'

Conclusie:

Het belang van kennisnetwerken en stimuleringsorganisaties in het veld van ifc's bestaat voornamelijk uit ondersteuning bij eerste introductie van een nieuw initiatief en bij opschaling, en bij het stimuleren van meerdere ondernemers te komen tot marktintroductie van de verbrede activiteit. Ook de kennis over de mislukkingen, dat wil zeggen initiatieven die niet tot rendabele functiecombinaties hebben geleid, die bij deze instellingen aanwezig is, is nuttig om toe te werken naar initiatieven met een hogere slagingskans.

2.5 Subsidies en fiscale maatregelen

Subsidies kunnen, in de startfase c.q. omschakelingsfase, van groot belang zijn voor ifc's. Dit is onder meer gebleken bij de omschakeling van veel bedrijven naar biologische landbouw, maar ook bij de zorglandbouw. Subsidies moeten echter tijdelijk van aard zijn, en aansluiten op de fase van ontwikkeling van de ifc's. Een van de geïnterviewden daarover:

'De provincie gaf ten aanzien van de zorglandbouw subsidies voor het volgen van cursussen en voor aanpassingen in bedrijven. Deze subsidies zijn bijna alle geheel afgebouwd. Subsidies zijn wel van belang geweest voor introductie en opstart van de zorgboerderij. (...) In een aantal provincies zijn stichtingen en verenigingen van zorgboeren die eigen financiering hebben kunnen opzetten, ontstaan. Dat was het doel van de subsidies en het is daarmee terecht dat deze nu zijn teruggetrokken.'

Subsidies kunnen echter ook verstikkend en contra-innovatief werken.

'Subsidies zijn steeds meer aan allerlei regels gebonden. Daardoor baken veel ondernemers af en ontstaan er geen goede initiatieven of alleen de reeds bekende dingen. FES gelden worden verkeerd gebruikt. Subsidies maken mensen lui. Soms zelfs pervers effect: echt duurzame ontwikkelingen (economisch, milieu) worden geblokkeerd door zwaar gesubsidieerde, niet duurzame ontwikkelingen.'

'Voor het realiseren van het idee is geen gebruik gemaakt van enige externe financiering of subsidiëring. Dit is een weloverwogen besluit geweest. Subsidies van Europese dan wel nationale aard brengen een behoorlijke administratieve last met zich mee. Daarbij moet het initiatief worden ingepast in de context en voorwaarden van de subsidieregeling. Hierdoor zou ook het creatief ondernemerschap worden ingeperkt.'

Om in aanmerking te komen voor een subsidie, dient een aanvrager en de aanvraag aan criteria te voldoen. Vooral bij innovatieve, dus nieuwe functiecombinaties zijn die criteria lastig vooraf vast te stellen. In dat licht lijkt het minder belasten van nog onbekende nieuwe initiatieven, in plaats van bepaalde functiecombinaties te subsidiëren, effectiever. Dit betekent de inzet van fiscale instrumenten, zg. fiscaliteiten. Bij LNV wordt daar nu over nagedacht, onder meer in het kader van het instrumentarium voor de Agenda Vitaal Platteland⁶. Probleem bij fiscale maatregelen is echter wel dat je eerst wat moet verdienen om voor aftrek in aanmerking te komen.

⁶ Ter compensatie van de negatieve effecten van de Vennootschapsbelastingherziening (het Vpb-pakket) voor de agrarische sector is er voor LNV budgettaire ruimte om te komen tot belastingverlichting buiten de Vpb. LNV zal een aantal mogelijke voorstellen moeten aangeven. Een van de opties is de ontwikkeling van een duurzame investeringsaftrek voor plattelandsontwikkeling. Naar deze opties, dat wil zeggen om eerder via het belastingstelsel dan via subsidies gewenste ontwikkelingen op het platteland - waaronder ifc's - te bevorderen, wordt momenteel door het LEI in samenwerking met Ernst & Young onderzoek gedaan (opdrachtgever dir. Platteland en LNV Task Force Economie; uitvoerder: Gabe Venema, LEI). De verkenning zal aangeven waar binnen het fiscaal instrumentarium mogelijkheden liggen om iets extra's te doen voor het platteland, met name in relatie tot de AVP. In dit onderzoek wordt een aantal mogelijkheden (met onderbouwing) aangereikt in welke situaties een fiscale stimulans zou kunnen worden toegepast.

Feit is dat pioniers vaak niet worden beloond. Omdat de overheid welhaast per definitie achter de praktijk aanloopt, worden regelingen en subsidies pas vaak van kracht nadat de pioniers hun werk hebben gedaan. Omdat zij dan de doelstelling al hebben gerealiseerd, komen zij voor de regeling of subsidie niet meer in aanmerking. Voorbeelden die werden genoemd zijn akkerrandenbeheer en wandelpaden over boerenland.

2.6 Rol Rijksoverheid

Een eerste constatering op dit vlak is dat functiecombinaties, en in het bijzonder de vernieuwende, zich slecht verstaan met een verkokerde overheidsorganisatie. Enkele citaten:

‘LNV denkt toch nog overwegend sectoraal. Bij gebiedsgericht werken en functiecombinaties is dit een belemmering.’

‘Bij LNV heerst de “Loket gedachte”. Als er iemand aan het loket komt met iets nieuws dan past het niet of bestaat er geen beleid voor. LNV moet verder kijken dan z’n eigen beleidsruimte. Men zou een experimenteerruimte moeten creëren waar, onder de beschermende beleidsparaplu van LNV, nieuwe ontwikkelingen op kunnen bloeien. Afhankelijk van de uiteindelijke resultaten kan vervolgens nieuw beleid gemaakt worden. Er moet meer gedacht worden in de geest van en niet vanuit te strakke kaders. LNV heeft helderheid verward met gedetailleerdheid.’

Een ondernemer met een idee wordt als eerste geconfronteerd met de gemeente, niet met de Rijksoverheid (LNV of VROM). De afstand tussen ifc’s en LNV is dan ook groot, ook al omdat het ministerie zich richt op sturen op hoofdlijnen en met het ILG zich - *de facto* - ook verder van de dagelijkse praktijk terugtrekt. Een van de geïnterviewden daarover:

‘De afstand van de individuele ondernemer tot het ministerie is toegenomen, maar dat de afstand van de ondernemer tot de minister is afgenomen. Veel agrariërs hebben de huidige minister Veerman, door zijn sector kennis, hoog zitten. De afstand tot het ministerie is de laatste jaren daarentegen wel wat groter geworden doordat LNV zelf poogt veel meer op hoofdlijnen te sturen en in de processen bij gebiedsgerichte ontwikkeling niet als actor zichtbaar is. Zijn rol en positie is overgenomen door vooral de provincies en DLG. In het veld is de invloed van de Nota Ruimte ook niet echt merkbaar. Ondernemers zelf zijn wel positief tot zeer positief over de voorgestane decentralisatie en het feit dat men nu voor realisatie van verbreding vooral met lagere overheden te maken heeft.’

Daar komt bij dat echt nieuwe combinaties, zoals zorglandgoederen, door LNV met grote omzichtigheid worden benaderd. Een citaat:

‘LNV is zeer terughoudend: “Kunnen wij dit wel en krijgen we geen conflicten met andere overheden? Wat legitimeert ons als LNV om op het terrein van de provincies aan de slag te gaan met drie pilots? En dat op het terrein van zorg, wat het domein is van het Ministerie van VWS”. LNV gaat te voorzichtig te werk, schuift zaken af waar zij zelf wel een

duidelijke bijdrage kan leveren bijvoorbeeld ten behoeve van het algemeen belang. Beleidsmedewerkers en bestuurders bij LNV zien vaker bedreigingen dan kansen.'

Een beleidsdirectie die in aanmerking zou kunnen komen voor het stimuleren van ifc's, is de Directie Regionale Zaken (DRZ) met een centrale vestiging in Den Haag en vier regionale vestigingen. Zij houdt zich vooral met gebiedsgericht beleid bezig. Daarbinnen past uiteraard wel oog voor functiecombinaties. Dit geldt ook voor DLG (Dienst Landelijk Gebied) en BBL (Bureau Beheer Landbouwgronden). De perceptie van de geïnterviewden van het functioneren van DLG in relatie tot ifc's is nogal wisselend. In een aantal gevallen is de ervaring positief, in andere gevallen zien zij eigenlijk geen rol van betekenis. Een van de geïnterviewden daarover:

'DLG is een bizar lichaam geworden. Planrealisatie zou privaat moeten worden; geen gedwongen winkelnering van provincies bij DLG. Grondmakelaar zou de enige functie moeten zijn, maar dan wel ten behoeve van strategische plannen en niet op bedrijfsniveau.'

DLG zou in principe een belangrijke rol kunnen spelen bij ifc's. Vooral vanwege haar grondpositie⁷. DLG heeft echter haar voorheen interveniërende rol in het landelijk gebied de laatste tijd omgevormd tot een faciliterende. Een uitzondering vormt wellicht de herinrichting en het hergebruik van voormalige militaire terreinen, nu in bezit van het Bureau Beheer Landbouwgronden - BBL. Een andere uitzondering is de aandacht die DLG momenteel besteed aan zorglandgoederen.

Vanuit LNV is er de afgelopen jaren een duidelijke stimulans geweest voor het zorgboerderij-concept. LNV en VWS hebben 5 jaar terug geholpen bij de opzet en de financiering van het Landelijk Steunpunt Zorglandbouw. Dit bureau in Barneveld is een centraal informatiepunt, het licht boeren voor die iets willen met zorglandbouw en assisteert in de voorbereiding naar een overstap. Dit steunpunt is van doorslaggevend belang geweest voor de groei van de zorgboerderij-sector in de afgelopen jaren. VWS en LNV hebben dit initiatief twee keer in een periode van 4 jaar gefinancierd.

Een laatste ontwikkeling die hier van belang is om te vermelden is de oprichting van de Task Force Multifunctionele Landbouw door het ministerie van LNV en een aantal betrokken belangenorganisaties. Deze task force heeft tot doel knelpunten uit de weg te ruimen die boeren en tuinders ervaren bij verbrede of multifunctionele landbouw. De vertegenwoordigers van plattelandsorganisaties en overheden die hierover geraadpleegd zijn, waren positief over de oprichting van zo'n task force, die met name naar oplossingen voor knelpunten in regelgeving moet gaan zoeken. Daarnaast is de doelstelling van de task force professionalisering en het ontwikkelen van verbreed plattelandsondernemerschap toegespitst op het gebied waar de ondernemer is gevestigd. Stelregel is: regionaal waar het kan, landelijk waar het moet. Als voorbeeld van dit laatste geldt zorglandbouw. De task force is sinds het voorjaar 2006 actief. LNV zal in overleg met de betrokken partijen uit het veld nog de precieze opdracht van de task force moeten formuleren.

⁷ Vooral nu het BBL (35.000 ha) fuseert met Domeinen (150.000 ha).

2.7 Rol provincies

De decentrale overheid kan ontwikkelingen van ifc's ondersteunen, door ze na een snelle afweging simpelweg toe te staan of te weigeren. Heel concreet betekent dit dat streekplannen (structuurvisies onder de nieuwe Wro) en bestemmingsplannen ruimte moeten bieden en flexibel moeten zijn, om te kunnen inspelen op nieuwe gewenste ontwikkelingen op het platteland, waaronder nieuwe functiecombinaties.

Flevoland biedt ruimte voor ifc's

De provincie Flevoland biedt via beleidsregels meer ruimte voor kleinschalige niet-agrarische of agrarisch aanverwante functies in het landelijk gebied. Ook worden de mogelijkheden voor detailhandel op de erven verruimd. Met deze ontwerp-beleidsregels willen GS aangeven hoe zij invulling geven aan de uitgangspunten van haar omgevingsplan. Tevens zullen de beleidsregels worden gebruikt bij de toetsing van gemeentelijke ruimtelijke plannen.

GS stellen voor om een maximum bebouwingsoppervlakte te hanteren voor de meeste niet-agrarische activiteiten van 30% van het totale erf-oppervlak. De mogelijkheid voor detailhandel is op de erven verruimd naar 200 m². Voorwaarde is dat deze ontwikkelingen de bestaande activiteiten en functies niet hinderen, niet leiden tot verstedelijking van het landelijk gebied en landschappelijk en verkeerskundig goed worden ingepast.

[Bron: Agri-Holland, *Meer ruimte voor detailhandel op erf in Flevoland*, 27/9/2006]

Provincies moeten nog invulling geven aan 'gebiedsontwikkeling' (Nota Ruimte), onder planologen en ruimtelijke ordenaars ook wel aangeduid met 'ontwikkelingsplanologie' (dit in tegenstelling tot de klassieke 'toelatingsplanologie' die we in Nederland vooral kennen). Dit is zonder meer een gewenningsproces. Van ambtenaren wordt op dit vlak tegenwoordig andere kennis gevraagd. Bij ontwikkelingsplanologie botsen de juridische en inhoudelijke gronden om beslissingen te nemen vaak met elkaar. Inhoudelijk wenselijke ontwikkelingen kunnen hierdoor worden tegengehouden. Het gaat hierbij dus niet alleen om regels, wetten en voorschriften, maar om ook houdingen en bestuurscultuur. Een van de geïnterviewden hierover:

'Veel is niet via plannen te regelen; plannen scheppen meestal niet meer dan een kader. En zo hoort het ook: elke plek is verschillend. Daarom: bijv. het streekplan liefst alleen op hoofdlijnen, zoals onlangs in het Limburgse (en dus bijv. geen "maximale winkelvooppervlakte"). In Limburg moet men 'ruimte verdienen', dwz als men het mooi inricht of inkleedt kan er meer; naarmate het om een 'kwetsbaarder' landschap gaat, kan er minder.'

Ambtenaren en bestuurders die meer inhoudelijk toetsen zouden achter hun bureau vandaan moeten komen:

'In eerste instantie zouden verschillende ambtenaren en beleidmakers ook met eigen ogen de zaak moeten bekijken en niet oordelen van achter het bureau. Hij is op zijn bedrijf bezig met jeugd-zorg. Op voorhand werd hierover nogal moeilijk gedaan door de provincie maar toen de gedeputeerde op het bedrijf was geweest was hij ineens een grote voorstander van de gekozen aanpak. De overheid moet door krijgen dat het platteland een belangrijke rol kan c.q. moet spelen in de kwaliteit van het leven in Nederland. Zo zouden ook de zorgactiviteiten op het platteland op waarde geschat moeten worden en een dienovereenkomstige vergoeding moeten ontvangen. Het persoonsgebonden budget zou in deze een kans kunnen zijn.'

Tijdens de workshop van december 2006 werd dit ondersteund:

'Evenals provinciale en gemeentelijke ambtenaren zouden ook rijksambtenaren vaker de praktijk van dichtbij moeten bekijken.'

Algemeen is het beeld dat de Nota Ruimte ifc's meer kansen biedt, maar of die benut gaan worden zal waarschijnlijk sterk van provincie tot provincie verschillen.

'Of het meer kansen biedt, is afhankelijk van het gebruik van beleidsruimte door lagere overheden. Rechtsgelijkheid blijft wel een probleem. Door decentralisatie zijn belangrijke besluitvormende organen voor agrariërs wel dicht bij huis komen liggen. Provincie is dicht bij huis en makkelijker aanspreekbaar dan LNV. Provincies moeten zich echter nog wel bewijzen.'

Die verschillen per provincie moeten dan wel helder zijn en het liefst vastgelegd in een gebiedsvisie. Dit biedt de individuele ondernemer vastigheid bij zijn keuze voor mogelijke investeringen in een nieuwe functiecombinatie. Tijdens de workshop over het concept rapport van deze studie werd dit als volgt geformuleerd:

'Idealiter legt de provincie in een gebiedsvisie vast welke waarden op welke plaats moeten worden behouden en waar ruimte is voor ontwikkeling (eventueel door zichzelf verbredende ondernemers). Deze gebiedsvisie is daarbij gezamenlijk met alle sectoren (landschap, water, wonen, landbouw, etc.) en per regio opgesteld. Daarbij is er een procesverantwoordelijkheid van de provinciale overheid om alle sectoren / belangen in één structuurvisie (onder de nieuwe Wro) te vatten en in het proces naar een gezamenlijk product transparant te opereren. Sectorale structuurvisies moeten worden voorkomen.'

'Daarbij zou moeten worden ingegaan op de aard van de ontwikkelingen die volgens de structuurvisie wel kunnen dan wel gewenst zijn en hoeveel geld daarvoor in het betreffende gebied beschikbaar is. Ofwel de taakstellingen voor gebieden c.q. regio's vastleggen en deze transparant maken voor plattelandsondernemers. Daarmee kan de ondernemer (of een groep ondernemers) beter de kansen en financiële consequenties van een besluit om te verbreden inschatten. Daarmee kunnen overheden ook overheidsdoelstellingen door anderen (en tegen geringere kosten) realiseren. Een instrument om dit te doen is tenders uitschrijven: "Wij, Overheid X, willen dat in dit gebied door een aantal ondernemers dit en dit gerealiseerd wordt, en daar hebben we zoveel voor over. Wie wil? Wij zorgen voor aanpassing van het bestaande bestemmingsplan".'

2.8 Rol gemeenten

Gemeenten zijn zelden bij de initiatieffase van ifc's betrokken. Men reageert vaak op initiatieven van ondernemers of samenwerkingsverbanden van ondernemers (bijvoorbeeld agrarische en horeca-ondernemers). Meestal gaat dit over (de aanpassing van) bestemmingsplannen. Als het eerste schaap over de dam is, volgen er vaak meer. We zien dan dat gemeenten in actie komen met regelgeving en soms ook actief betrokken raken bij nieuwe initiatieven, bijv. in gebiedsontwikkelingcommissies (bijv. in Winterswijk). Een van de geïnterviewden hierover:

'Ruimte door een gemeente is wel van belang. Een individuele ondernemer wordt voorlopig gedoogd terwijl de gemeente eerst bekijkt: wat levert het op en hebben we er last van. Bij het opschalen levert dat voor de gemeente ook wel problemen op omdat meerdere ondernemers willen omschakelingen en aan de bel trekken. Dan schieten de gemeenten in de stress en is er regelgeving nodig.'

Dit punt werd ook op de workshop naar voren gebracht:

'Idealiter zou een gemeente vooraf moeten kunnen zeggen: Ja of nee voor deze ifc's binnen mijn gemeentegrenzen. De praktijk is dat zij het vaak in eerste aanleg openstaan voor initiatieven voor verbreding. Vervolgens worden de gemeenten geconfronteerd met sterke krachten (bijvoorbeeld vanuit bestaande boreca) om de nieuwe ruimtelijke ontwikkeling / verbreding van ondernemer X niet door te laten gaan vanwege bijv. concurrentievervalsing. Ook zal een gemeente duidelijke voorwaarden stellen aan de verbrede activiteit (grootte, inpassing, etc). Daarbij bestaat er een angst van de gemeente dat een ondernemer eerst kleinschalig start met een verbrede activiteit en dat er vervolgens geen houden meer aan is. De verbrede activiteit is goedgekeurd en daarmee is uitbreiding ook moeilijker te stoppen. Je kan als gemeente in de maling genomen worden door ondernemers. Die voorbeelden zijn er, en die angst is gegrond.'

Belangrijk voor een goede voedingsbodem voor ifc's is helderheid in het gemeentelijk planologisch beleid. Ifc's gaan immers gepaard met investeringen en die vereisen een zekere mate van voorspelbaarheid van de planologische regels. Daarnaast zouden activiteiten die niet binnen het bestemmingsplan passen snel op hun merites moeten worden beoordeeld. Ook kunnen gemeenten meer gebruik maken van de verburgerlijking van het landelijk gebied. Mensen die op het platteland willen wonen, zijn vaak bereid om zorg te dragen voor het behoud van de ruimtelijke kwaliteit zoals het onderhoud van kleine landschapselementen, voetpaden, etc.

Het bevorderen van ifc's zou het best ingebed kunnen worden in een gebiedsvisie, liefst op bovengemeentelijk niveau. Op sommige plekken gebeurt dit ook, zie kader over de gemeente Deurne (par. 4.2.1) en de provincie Flevoland (zie kader in de voorgaande paragraaf). In andere gebieden is er wel een prachtige gebiedsvisie, maar gebeurt er weinig mee

Gemeenten hebben handvatten nodig. In een afwegingskader zou duidelijker moeten zijn wat wel en niet is toegestaan. Bij wijze van spreke zou een ondernemer zelf al kunnen toetsen of een bepaalde activiteit in het bestemmingsplan past. Net zoals hij nu kan toetsen of hij volgens de welstand een lichte of een reguliere bouwvergunning nodig heeft voor een dakopbouw.

Een belangrijke nieuwe ontwikkeling voor gemeenten is dat de nieuwe Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) betekent dat alles wat landelijk geregeld was in de AWBZ, nu bij de gemeenten wordt neergelegd. Dit betekent dat een zorgboer of zorginstelling nu met gemeenten afspraken gaat maken over de diensten en de vergoeding van arbeidsbegeleiding, begeleiding mensen met een handicap, etc. Dat biedt zeker kansen voor zorgboerderijen. De gemeenten staan immers aan de lat; voorheen lag de regie bij de zorginstellingen. Als een zorgboerderij goede contacten heeft met een gemeente, dan kan de gemeente rechtstreeks contracten sluiten met de

zorgboer en hoeft dat niet meer via de zorginstellingen te gebeuren. En dan kan meteen even gesproken worden over de woonfunctie op de zorgboerderij.

In de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) hoeven bestemmingsplannen niet langer goedgekeurd te worden door de provincie. Wel kan de provincie een ‘aanwijzing’ geven wanneer een deel van het plan in strijd is met een expliciet provinciaal of nationaal belang⁸. De voor ifc’s van belang zijnde veranderingen voor de gemeente zijn:

- Gemeenten stellen één of meerdere structuurvisies op. Hierin leggen zij de hoofdpunten van hun ruimtelijk beleid neer en geven de gemeenten aan hoe zij verwachten het beleid uit te gaan voeren.
- Gemeenten stellen voor het gehele grondgebied één of meerdere bestemmingsplannen vast. Deze hoeven niet langer te worden goedgekeurd door de provincie. Gemeenten moeten eens in de tien jaar controleren of hun bestemmingsplannen nog actueel zijn.
- Provincie en Rijk geven zo veel mogelijk van tevoren aan welke provinciale en nationale belangen doorwerken richting de gemeente. Provincie en Rijk kunnen tijdens de bestemmingsplanprocedure zienswijzen indienen of een aanwijzing geven (zie ook voetnoot).
- Om bepaalde projecten voortvarend aan te kunnen pakken, kan gebruik gemaakt worden van het projectbesluit. Dit besluit moet gevolgd worden door aanpassing van het bestemmingsplan.

Een en ander betekent een grotere manoeuvreerruimte voor de gemeente ten aanzien van ifc’s, maar dit hoeft uiteraard nog niet te betekenen dat alle gemeenten die willen benutten, zie ook par. 4.2.1. Enkele van de geïnterviewden hierover:

‘Het klimaat en de tijdgeest zijn nu wel goed. De ruimte is er nu omdat de verantwoordelijkheden bij de lagere overheden zijn komen te liggen. Vraag blijft wel: hoe wordt er met regelgeving omgegaan binnen gemeenten? Meedenken met agrariër bepaalt wat er kan en wat er niet kan. En worden bepaalde ontwikkelingen tijdelijk gedoogd zodat nieuwe ontwikkelingen zich kunnen uitkristalliseren? Dat is belangrijk. Sommige gemeenten zijn ruimhartig en anderen zijn star.’

‘De gemeente is blij met de toegenomen reikwijdte. Meer landelijk wonen biedt de mogelijkheid de kleine kernen en buurtschappen beter ‘aan te kleden’. Echter, bovenregionale wetgeving (o.a. provinciaal streekplan) zorgt er voor dat de rol van de gemeente weinig is versterkt. Dit komt vooral door regels rondom bescherming van het landschap en de natuur. De instelling van Nationale Landschappen [in de Nota Ruimte] wordt als positief gezien, maar biedt tevens beperkingen, bijvoorbeeld in de vorm van de eis van migratiesaldo nul binnen deze

⁸ “Een aanwijzing zal bij uitstek door provincie of Rijk gebruikt worden wanneer men iets voor één specifieke situatie wil regelen. De gemeente moet dan het bestemmingsplan aanpassen met inachtneming van de bij de aanwijzing gegeven voorschriften. Voor zover deze aanwijzing voldoende concreet is en daarvan niet kan worden afgeweken, is tegen de aanwijzing beroep mogelijk. Een aanwijzing kan ook tijdens de bestemmingsplanprocedure worden gegeven, wanneer een bepaald deel van het plan in strijd is met een geëxpliciteerd provinciaal of nationaal belang. Het betreffende deel van het plan treedt dan niet in werking.” Bron: De nieuwe Wet ruimtelijke ordening geeft ruimte, Stand van zaken 20 maart 2006

gebieden. De kern hiervan is dat alleen woningen gerealiseerd mogen worden om de eigen bevolkingsgroei op te vangen. Gemeenten zijn daarom huiverig om een (groot) deel van hun gebied onder een Nationaal Landschap te laten vallen.'

Het minste wat over de veranderende rol van gemeenten in de Nota Ruimte valt te zeggen (in relatie tot ifc's), is dat de invulling sterk zal verschillen. Van belang is waar de gemeente zich in haar ontwikkeling op wil richten - en dit dan zowel op politiek als op ambtelijk niveau. Een van de geïnterviewden daarover:

'Plattelandsgemeenten blijken meer oog voor de landbouwondernemer en zijn ifc-plannen te hebben dan stedelijke. Wel hebben veel gemeenten, door hun geringe omvang, een gebrek aan kennis. Samenwerking tussen gemeenten biedt dan uitkomst. Attitudes zijn vaak belangrijker dan regels. Bijv. de reactie van gemeenteambtenaren (eerste instantie) en wethouders (tweede instantie) op de initiatieven van ondernemers. Deze stellen zich (soms) terughoudend op. Veelgehoorde bezwaren: verkeersaantrekkende werking; concurrentie met bestaande plaatselijke horeca.'

2.9 Rol waterschappen

De Unie van Waterschappen (UvW) ziet voor haar zelf geen stimulerende of faciliterende rol inzake ifc's in ons land. Zij informeert zichzelf wel over nieuwe ontwikkelingen op dit terrein. Stimuleren van deze ontwikkelingen - middels deelname in netwerken, of steun aan *pilots*, e.d. - doet de UvW niet. Ook worden geen coalities aangegaan met anderen om blauwe diensten (o.a. waterberging door agrariërs) tot stand te brengen. De UvW is daarmee passief op het terrein van ontwikkelen en realiseren van ifc's op het platteland.

De individuele waterschappen ondernemen wel concrete activiteiten op dit terrein. De langere termijn waterdoelstellingen van provincies zijn algemeen geformuleerd. Dit maakt toetsing van de prestaties van de waterschappen - de mate waarin haar prestaties bijdragen aan de beleidsdoelstellingen - moeilijk. Indien de doelstellingen concreter worden, kan de bijdrage van waterschappen voor ifc's worden vergroot. Waterschappen gaan het belang van ifc's voor het bereiken van lange termijn waterdoelen dan immers meer onderschrijven.

Wat zouden waterschappen kunnen doen in de sfeer van ifc's? De Nederlandse Catalogus Groen-blauwe diensten 2007 bevat een overzicht van de mogelijke groene en blauwe dienstverlening door particuliere grondeigenaren en grondgebruikers (website LNV). Onder diensten wordt dan verstaan het leveren van bovenwettelijke publieke prestaties gericht op realisatie van maatschappelijke wensen op terreinen als natuur, landschap, waterbeheer en recreatief medegebruik, waarvoor een kosten-dekkende vergoeding wordt gegeven. Het beheer van milieuvriendelijke oevers en het ecologisch beheer van bijvoorbeeld akkerranden kunnen als blauwe dienst worden aangemerkt. Kansrijke instrumenten voor de inzet van blauwe diensten zijn de erfdiensbaarheid en de beheersovereenkomst. Uitgaande van de definitie van blauwe diensten in de catalogus en het instrumentarium dat de waterschappen ter beschikking staat, is het aantal blauwe diensten dat door de waterschappen kan

worden ingezet echter zeer beperkt. Toch zijn er wel voorbeelden en aanknopingspunten voor functiecombinaties, zie kaders.

Combinatie water- en natuurbeheer in Salland

Het Waterschap Groot Salland werkt sinds een paar jaar aan ruimte voor water. De doelstelling is om de komende decennia het gehele gebied in te richten met een veerkrachtig watersysteem dat de effecten van natte en droge perioden beter kan opvangen en mogelijkheden biedt voor natuurontwikkeling. Het waterschap onderzoekt nu het multifunctioneel gebruik van waterbergingsgebieden. Hierbij valt te denken aan een mix van gebruik voor landbouw, natuur en recreatie. Daartoe heeft het Waterschap op proefboerderij Aver Heino in totaal 2,5 hectare demonstratievelden aangelegd. De draagkracht, gewasopbrengst en mestgift wordt gemonitord. Dat de landbouwsector zelf ook belang heeft bij waterberging en retentie is evident. In 2003 was de droogteschade voor de land- en tuinbouwsector zo'n 400 miljoen euro. CLM heeft in project Boeren met Water vijf toekomstgerichte agrarische bedrijfstypen ontwikkeld die waterberging in de bedrijfsvoering kunnen inpassen.

[Bronnen: Waterschap Groot Salland; *Agri-Holland* 13/07/2006; CLM, *Boeren met Water*, Culemborg, 2005]

Combinatie waterberging en ontsmetting bollengronden

In de bollenteelt wordt in de omgeving van Lisse geëxperimenteerd met het ontsmetten van percelen door deze onder water te zetten voor de duur van 8 weken. Door het onder water zetten van land verdwijnt zuurstof uit de grond waardoor schimmels, onkruidzaden en plaaginsecten niet in de bodem overleven. De telers hopen op deze wijze hun land de grond op een goedkope en milieuvriendelijke wijze te ontsmetten.

3 ***Best practices: over geslaagde en minder geslaagde functiecombinaties***

3.1 **Inleiding**

In dit hoofdstuk komen voorbeelden van innovatieve functiecombinaties aan de orde

- waarvan veel mag worden verwacht (zorglandbouw, zorglandgoederen, en landgoederen in het algemeen) op grond van de potentiële maatschappelijke vraag, en
- waar goede mogelijkheden zijn maar ook obstakels (energie-opwekking, landbouw en recreatie) of die nog niet zijn beproefd (multifunctionele golfbanen).

Deze voorbeelden dienen als opmaat voor het volgende hoofdstuk waarin de succes- en faalfactoren van ifc's worden geanalyseerd.

3.2 **Zorglandbouw**

De zorglandbouw is in de ogen van velen de meest perspectiefvolle innovatieve functiecombinatie. Vanwege de potentiële omvang (de zorgsector is goed voor ruim 10% van de Nederlandse economie) is dit ook wel begrijpelijk. Volgens het Steunpunt Landbouw en Zorg is er in ons land ruimte voor 'een paar duizend' zorgboerderijen (in 2005 waren dat er 600 volgens het Steunpunt).

Maar er is meer dat de combinatie bijzonder maakt. Twee totaal gescheiden werelden - een zorgwereld die normaal geheel buiten de landbouw en het platteland staat - haal je binnen. Natuurbeheer en recreatie hebben zijdelings allemaal wel iets met de landbouw en het platteland te maken. Deze functies zijn tot op zekere hoogte met de landbouw verweven. Dat geldt voor de zorg veel minder. Zorglandbouw benadert de kwaliteiten van de landbouw die de landbouw altijd gehad heeft maar die vergeten zijn, zoals rust, ruimte, ritme. Die kwaliteiten worden in de zorglandbouw wel weer benut en op waarde geschat. Een van de geïnterviewden daarover:

In de zorglandbouw lijkt steeds meer mogelijk. De potentie ligt voor de hand; grote zorgverzekeraars werken mee. Ondernemers zijn vanuit overtuiging betrokken maar onderzoek moet nog wel aantonen dat effecten van zorglandbouw iets betekenen.'

De zorglandbouw zelf verbreedt zich overigens ook nog steeds. Nu zijn er mensen met *burn-out* verschijnselen die een plek op een zorgboerderij kunnen vinden. Ook op het gebied van onderwijs zijn er allerlei verbredende initiatieven. Zo zijn er kinderen die uit het regulier onderwijs vallen met gedragsproblemen die in het kader van de ervaringsleer op de boerderij een plek vinden.

In de koppeling van stad en platteland is de sector interessant, omdat mensen (de betekenis van) het platteland opnieuw ontdekken via de zorglandbouw. Dat zie je in

de praktijk ook gebeuren. Er zijn diverse groepen Nederlanders die normaal niet op de boerderij zouden komen, en vandaar dat er naast sociale omgang ook aan landbouweducatie wordt gedaan. Een van de geïnterviewden daarover:

‘Wat je echt op gang ziet komen zijn crèches en kinderopvang op de boerderij. De stad voelt de behoeften om kinderen op te laten groeien in groene, rustige omgeving. Die sector is nu nog heel klein, maar gaat groeien.’

Het zijn voornamelijk melkveehouderij en gemengde, grondgebonden, bedrijven die verbreden met zorgactiviteiten.

50 procent inkomsten uit verbreding

Een boer in de Loonse en Drunense Duinen biedt dagopvang aan (circa 5) demente bejaarden. Daarnaast heeft hij zo'n 40 koeien, doet hij aan natuurbeheer en heeft hij een ontvangstruimte. Meer dan de helft van z'n inkomsten haalt hij uit deze 'neven'activiteiten

Bedrijven die kiezen voor zorglandbouw zijn niet per definitie kleiner dan de reguliere bedrijven (zie ook bijlage 3). Men maakt een bewuste keuze voor verbreden. Het betreft vooral een keuze tussen verbreden of intensiveren en **niet** de keuze tussen stoppen of verbreden. Als zorgboer en manager wordt er wel veel van je geëist: omgaan met verschillende typen cliënten en alle instellingen die rond de cliënt hangen, en in de communicatie met zorginstellingen. Daarnaast heb je nog gewoon je eigen bedrijf. De boerin – die in sommige gevallen een opleiding heeft gevolgd in de zorg - runt vaak de zorgtak op de zorgboerderij. Als het bedrijf groter wordt, dan komen er extra mensen bij.

3.3 Zorglandgoederen

Een recente ontwikkeling is de combinatie van landgoederen met zorg. De veronderstelling is daarbij: groen helpt zorg. De primaire functie van een dergelijk landgoed is zorg. Het groen staat dus ten dienste van de zorg. Gehoopt wordt dat door de koppeling van fysieke en sociale structuren de kwaliteit van zowel de zorg als van het groen wordt versterkt. Er zijn nog geen feitelijk functionerende zorglandgoederen; wel zijn er onlangs drie *pilots* aangewezen.

Er zijn diverse verschijningsvormen denkbaar. In beginsel kent een zorglandgoed een aantal elementen van een traditioneel landgoed: een groot landhuis met een parktuin en omringd door bossen. Areaalgrootte van een landgoed zal minstens 5 à 10 hectare zijn. Daarnaast zijn er vaak pachtboeren op een landgoed die grond voor agrarisch gebruik pachten. Op een zorglandgoed zullen patiënten c.q. cliënten (zoals zwerfjongeren, gehandicapten, ex-verslaafden, daklozen, ex-gedetineerden, etc.) die zorg behoeven op het landgoed een woonbestemming vinden en voor therapeutische doeleinden onder begeleiding werk verrichten. Werken kan op de agrarische bedrijven en /of bij het beheer van natuur en landschap op het landgoed. Daarnaast is ruimte voor allerlei andere activiteiten, zoals verkoop van streekproducten, recreatie, kunstenaars etc., die enige inkomsten kunnen genereren.

Functiecombinaties met natuur (realisatie EHS), recreatie, waterbeheer en landbouw worden nadrukkelijk gezocht, en er wordt gezocht naar inpassing in reconstructiegebieden en Nationale Landschappen.

Het concept voor de ontwikkeling van zorglandgoederen ziet er als volgt uit:

- Vanuit gemeente en/of zorgverlener komt een verzoek tot ontwikkeling van een zorglandgoed.
- Na bepaling van de locatie wordt het idee uitgewerkt en een financieel sluitend businessplan gemaakt.
- DLG koopt grond en eventuele gebouwen voor een te ontwikkelen locatie.
- Een betrokken woningcorporatie renoveert c.q. sloopt en herbouwt de opstallen. Dat kan al dan niet gecombineerd worden met enkele koopwoningen om de financiering te dekken.
- DLG richt de groene omgeving van het landgoed in.
- De corporatie verricht het beheer en onderhoud van de gebouwen.
- Staatsbosbeheer of een andere terreinbeheerder verricht het beheer en onderhoud van het landgoed.

Betrokken partijen zijn dus: gemeente of zorginstelling, DLG, woningcorporatie, natuurbeherende organisatie.

Zorglandgoederen zitten vooral nog in fase van de haalbaarheidsstudies. Daarbij wordt momenteel gekeken naar vier aspecten:

a) Inrichting en samenwerking

Welke zorgarrangementen hebben de beste werking voor de cliënt? Hierbij komt ook de vraag naar de inrichting aan de orde, en mogelijke combinaties met bestaande bedrijven en organisaties.

Pilots zorglandgoederen

In de pilot Stegerveld wordt een prijsvraag voorbereid waarbij zorginstellingen en woningcorporaties wordt gevraagd met ideeën te komen voor inrichting en invulling van een zorglandgoed. In de pilot Haaglanden wordt getracht om een biologische zorgboer te incorporeren in het op te richten zorglandgoed.

Bij Staatsbosbeheer bestaat belangstelling voor het mee-ontwikkelen en beheren van zorglandgoederen. Naar verwachting geldt dit ook voor andere natuurbeherende instanties.

b) Financieel

Woningcorporaties staan onder politieke en maatschappelijke druk om gelden maatschappelijk verantwoord in te zetten. Een zorglandgoed lijkt te passen binnen deze invulling. Door hun omvangrijke vermogensoverschotten (€ 15 miljard) zijn zij hiertoe ook financieel in staat. Of ze daar daadwerkelijk toe over gaan, moet nog blijken. De eerste tekenen zijn niet ongunstig. Verder liggen er mogelijkheden voor beroep op regelingen als SN, SAN en POP-gelden. Door allianties met zorgsector én met name woningcorporaties ontstaan nieuwe mogelijkheden om de exploitaties van zorglandgoederen sluitend te krijgen, zonder inzet van extra beleidsgeld.

Mocht dat niet lukken, dan kan gedacht aan PPS-constructies waarbij wat meer rood wordt toegelaten op het landgoed. Dit betekent het toelaten van bebouwing (woonfunctie voor derden) op het landgoed. Hier gaan mensen wonen die verder niets met de bedrijfsvoering en activiteiten op het zorglandgoed van doen hebben, maar wel hebben bijgedragen aan de financiering van het zorglandgoed door koop of huur van hun huis. Daar moet dan wel in het ruimtelijk beleid mogelijkheden voor zijn. De Nota Ruimte lijkt deze mogelijkheden te bieden.

c) Ruimtelijk

Wordt voldaan aan het ruimtelijke beleid op Rijks- provinciaal en gemeentelijk niveau of wordt er een voldoende bijdrage aan geleverd (bijvoorbeeld ten aanzien van groencreatie)?

d) Bestuurlijk/organisatorisch

Ten gevolge van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) worden veel bevoegdheden uit de AWBZ overgeheveld naar gemeenten. Die krijgen daardoor een grote inhoudelijke bevoegdheid. Daarnaast krijgen provincies ten aanzien van de Jeugdzorg een coördinerende taak.

Een bijzondere vorm van ‘zorglandgoed’ is de herbestemming van voormalig defensie terrein voor zorgactiviteiten. Bij de Kop van Deelen op de Veluwe is onlangs een experiment gestart, zie kader.

Natuur en jeugdzorg op voormalige defensie terreinen

Het oude defensie terrein Kop van Deelen op de Veluwe is onlangs overgedragen aan de Hoenderloo Groep, een landelijke instelling die experimenteert met nieuwe vormen van jeugdzorg, zoals het opvoedingskamp Glen Mills. Het oefenterrein is het eerste van de 54 die de overheid afstoot. Een gecombineerde overdracht: aan Natuurmonumenten én aan jeugdzorg. De 27 hectaren zijn de stilste van het land. Volkomen ‘prikkelarm’ dus voor de ‘gastjes’ die allen uit het westen komen. Wat kan - zo moet de directie hebben gedacht - een grotere ommezwaai teweegbrengen dan natuur in overvloed? Begonnen is met de opvang van 10 meiden met ernstige gedragsproblemen, voor wie door de lange wachtlijsten eerder alleen plekken waren in jeugdvangenissen. Later zullen andere groepen de gebouwen bevolken. Per groep is er een andere problematiek en een andere methode.

(bron: *Volkscrant* 5-9-06)

3.4 Landgoederen

Landgoederen zijn van oorsprong multifunctioneel, met de functies (riant) wonen, landbouw, bosbouw en jacht. Door openstelling voor het publiek is daarbij de functie recreatie bijgekomen, en vaak ook exploitatie als conferentieoord, restaurant- en hotelaccommodatie, e.d. Erg innovatief is deze functiecombinatie niet maar door recente ontwikkelingen, onder meer het sinds enige jaren weer toestaan van het stichten van nieuwe landgoederen in het buitengebied door VROM en LNV, zijn er wel perspectieven voor nieuwe combinaties. In het kader geven we een voorbeeld van de recente ontwikkelingen op een specifiek landgoed, Scholtenszathe in Drenthe, dat door zijn onnederlandse omvang (1200 ha) opvalt. Veel van de ontwikkelingen die we ook elders zien bij landgoederen komen daarbij langs. Het dient daarom als een goede illustratie.

Landgoed Scholtenszathe: wonen, natuur, waterbeheer, akkerbouw, melkveehouderij, golf, hotel

In 1875 kocht grootindustrieel Willem Scholten 1200 ha smeulveen in Drenthe voor de benodigde brandstof in zijn fabrieken. Tevens bouwde hij 80 huizen (Klazienvveen noord) voor mensen die werkten in de vervening. De vervening ging door tot 1986. Delen die verveend waren werden geschikt gemaakt voor akkerbouw productie. De akkerbouw werd hierdoor steeds belangrijker in het bedrijf. Fabrieksaardappelen, suikerbieten en graan zijn de belangrijkste producten.

Vanaf het begin van de jaren negentig staan de akkerbouwopbrengsten onder druk; vanaf die tijd is men gaan na denken over andere functies binnen het bedrijf. In eerste instantie werd gedacht aan andere landbouwtakken (kippen, varkens etc). Dit werd echter als niet rendabel afgedaan. Wel heeft men een tijd biologische landbouw geprobeerd. Dit was echter ook geen succes.

Toen in 1995 de nieuwe landgoedregeling werd geïntroduceerd, werd dit gezien als een serieuze optie. Er werd een projectteam geformeerd dat bestond uit de provincie Drenthe, DLG, het waterschap en de gemeente Emmen. In 1998 is landgoed Scholtenszathe ontstaan. Het landgoed valt onder de natuurschoonwet.

Op het landgoed werd bos en een bufferstrook aangelegd tegen verdroging van het nabij gelegen hoogveenbos. Op grond van het landgoed mogen de komende jaren 34 huizen gebouwd worden waarvan 24 grote luxueuze buitenverblijven ontworpen door de voormalig rijksbouwmeester Wietze Patijn. Op dit moment is men in onderhandeling met de provincie voor de realisatie van een 18-holes golfbaan en een nieuw hoofdgebouw. Het hoofdgebouw krijgt een multifunctioneel karakter: clubgebouw voor de golfclub, hotel, luxe appartementen (bewoners kunnen daarbij gebruik maken van de hotelfaciliteiten) en hoofdkantoor van het landgoed. Ook was het landgoed bezig met een haalbaarheidsonderzoek voor een biogasinstallatie. Dit ligt door de afschaffing van de MEP echter nu even stil.

Landbouwkundig hebben ze ook een samenwerkingsverband met een ingeplaatste melkveehouder. Zijn gronden draaien mee in de rotatie van het bedrijf en de mest wordt ook op het bedrijf gebruikt. De akkerbouwtaak, die nu nog ongeveer 600 ha beslaat, staat onder druk. Vooral door de prijsdaling van suikerbieten.

Door deze diversificatie probeert men de economische basis van het landgoed te verbreden en werk te blijven bieden aan zo'n tiental medewerkers.

Succes/faal factoren

Het besluit een projectteam te formeren met daarin naast de ondernemer, de provincie, de gemeente, het waterschap en DLG is belangrijk geweest. In goed overleg kon iedereen zijn punten inbrengen en ontstond er een win-win-situatie. Vooral de bereidwilligheid van de gemeente Emmen was een belangrijke succesfactor. Momenteel heeft het landgoed wat problemen met de provincie Drenthe bij de realisering van het nieuwe hoofdgebouw. De gedeputeerde vindt het gebouw niet passen in het landschap. De realisatie van de golfbaan en in mindere mate ook de verkoop van de 24 luxe villa's valt er staat hier mee. De gemeente Emmen is wel een voorstander van de plannen.

Rol LNV

Bij de realisatie van het landgoed heeft LNV goed mee gewerkt. De uitvoering van allerlei regelgeving vergt maatwerk en daar zou vanuit LNV meer aandacht aan besteed mogen worden. Om bijvoorbeeld te voldoen aan de natuurschoonwet mogen percelen bijvoorbeeld niet groter zijn dan 20 ha. Dit was voor het landgoed een probleem omdat ze veel grotere percelen hadden.

3.5 Energie-opwekking

Energie-opwekking is een voor de hand liggende combinatie met landbouw, bos- of natuurbeheer door benutting van organische afvalstromen of van wind⁹. Hoewel er op diverse plekken aan, zeer diverse vormen van energieopwekking wordt gedaan, is het totaalbeeld dat er nog forse uitbreidingsmogelijkheden zijn. Nederland loopt qua energieverbreiding in de landbouw in vergelijking met het buitenland nog achter. Volgens het Platform Groene Grondstoffen zou in 30% van de duurzame energie door reststromen kunnen worden voorzien. Een van de geïnterviewden daarover:

'Als ondernemers hun stroom direct aan burgers zouden kunnen leveren zou dit een aanzienlijke winst betekenen. Nu worden ondernemers nog uitgeknepen door de grote energiebedrijven. Nederland heeft veel reststromen; ook deze stromen zouden gebruikt kunnen worden voor energieopwekking.'

Staatsbosbeheer kan verdienen aan bio-energie

Alterra heeft berekend dat Staatsbosbeheer jaarlijks 750.000 ton biomassa kan oogsten uit haar natuurgebieden. Als dat wordt verwerkt in energiecentrales, staat de opbrengst gelijk aan ongeveer 1 promille van het totale binnenlandse energiegebruik. Bovendien wordt 1,6 mln ton minder CO₂ uitgestoten, ofwel 7 promille van de totale uitstoot in Nederland, omdat dode bomen, riet, heide en gras dan niet meer verteren.

Bron: *Resource*, 2 nov. 2006

Een belangrijke en perspectiefvolle vorm van gebruik van reststromen is co-vergisting (zie kader). Recentelijk heeft een verdere uitbreiding daarvan echter een terugslag ondergaan door het plotselinge stoppen van subsidiëring via de MEP. Het succes van deze regeling geeft overigens wel aan dat hier genoeg kansen liggen.

Co-vergisting

Een relatief laagdrempelige manier om duurzame energie te produceren is co-vergisting: het gelijktijdig vergisten van verschillende biomassastromen, waarbij biogas en warmte wordt geproduceerd.

Het geproduceerde biogas heeft eigenschappen die sterk op die van aardgas lijken. Biogas bestaat voor een groot deel uit methaan (CH₄). Het heeft een energie-inhoud van vijftig tot zeventig procent van aardgas. Hierdoor kan het biogas zonder al te veel aanpassingen worden toegepast in installaties die geschikt zijn voor aardgas. In de praktijk wordt met co-vergisting meestal bedoeld dat mest wordt vergist met andere organische materialen, zoals maïs, bieten, aardappelstoomschillen, gras en goedgekeurde reststromen uit de (levensmiddelen)industrie. Daarbij levert toevoeging van deze organische materialen bij de mest veel extra rendement op. De positieve lijst voor co-vergisting - een limitatieve lijst met een aantal producten die mogen worden bijgemengd - groeit in omvang. Bij een groeiende vraag naar duurzame energie kan de agrarische sector een belangrijke bijdrage leveren in de productie van duurzame energie uit biomassa.

Co-vergisting staat dan ook erg in de belangstelling. Bijna achthonderd agrarische ondernemers hebben in 2006 plannen om te investeren in een eigen co-vergistinginstallatie. Enkele honderden daarvan voeren de investering binnen twee jaar daadwerkelijk uit. De verwachting is dat eind 2007 het aantal installaties, nu circa dertig, de honderd passeert. Daarbij zijn er ook knelpunten: bij co-vergisting worden producten aan mest toegevoegd, waardoor de totale hoeveelheid mest toeneemt.

⁹ Voor alle duidelijkheid: wil het om een functiecombinatie gaan dan moet er sprake zijn van levering van energie. Daarmee vallen allerlei besparingsmogelijkheden van energie buiten de definitie, zoals gebruik van aardwarmte in de tuinbouw of energie-opslag in aquifers. Ook de teelt van bio-energiegewassen is een reguliere agrarische activiteit en geen functiecombinatie.

Daarmee zal het mestoverschot met miljoenen kilo's stikstof en fosfaat kunnen stijgen bij de verwachte groei van het aantal co-vergistingsinstallaties. Een toename van het mestoverschot met 20 tot 30% is denkbaar.

De kansen en knelpunten voor co-vergisting bieden ruimte voor innovatie. Het zoeken naar nieuwe technieken, het maken van slimme combinaties en het aangaan van nieuwe samenwerkingsverbanden zijn de drijfveren voor vernieuwing.

[Bronnen: SenterNovem, LIB, ZLTO, *Kansen voor duurzame co-vergisting*, 2006, en CLM, www.clm.nl]

3.6 Landbouw en recreatie

Ook op het gebied van landbouw en recreatie zien we een wisselend beeld. Enerzijds zijn er initiatieven die vanwege falende marktvraag, belemmerende regelgeving of onvoldoende steun van overheidswege niet van de grond kwamen, anderzijds ontstaan er, naast de bekende combinaties als boerencampings, combinaties van recreatie met bijvoorbeeld biologische landbouw en/of nieuwe teelten.

Een voorbeeld waar, naar verluid, provinciale ondersteuning een spaak in het wiel stak:

In Limburg zijn het opzetten van **paardenroutes met overnachtingsmogelijkheden**, een project dat door Interreg werd ondersteund, mislukt. Bij de Provincie was er te weinig belangstelling ('Limburg is een wandel- en fietsprovincie'). In Noord-Holland lukte iets dergelijks echter wel.

Redelijk nieuw is het idee boerenland op grote schaal open te stellen voor wandelaars. In het tweede Meerjarenprogramma Vitaal Platteland 2007-2013 (Min. LNV, 5 september 2006) staat het Rijk het initiatief neemt om 1000 km extra wandelpad over boerenland te verwezenlijken. Provincies worden uitgenodigd om met concrete voorstellen te komen. LNV verhoogt de vergoeding die boeren ontvangen voor aanleg en beheer van wandelpaden over hun land van 10 naar 45 cent per strekkende meter per jaar. De provincies betalen de helft. Bij 84 procent van de wandelaars zijn de bossen overigens favoriet als het gaat om het kiezen van een wandelroute. Veel agrarische ondernemers hebben naast het wandelpad ook activiteiten als huisverkoop, verkoop streekelijke producten of overnachting. Wandelaars geven gemiddeld zo'n 5 euro per dag uit. Het gaat dan vooral om uitgaven voor een drankje en hapje onderweg. Lange afstand wandelaars besteden aanzienlijk meer, onder meer voor overnachting. Berekend is dat het dan gaat om bedragen tot zeventig euro per dag¹⁰.

Een probleem hierbij is wel het openstellen weilanden voor wandelaars. Het gevaar van het overbrengen van dierziekten lijkt deze functiecombinatie in de weg te staan. Een ander probleem zijn wandelaars met vrijlopende honden die het grazende vee onrustig maken. Handhavingskosten om de zaak leuk en netjes te houden zijn bovendien hoog, en de financiële compensatie weegt daar niet tegen op.

¹⁰ Bron: LNV, *Beantwoording vragen over wandelpaden*, kenmerk: DP. 2006/861, 31-08-2006

Een voorbeeld van de combinatie recreatie/educatie en een nieuw (of beter gezegd: een al heel oud) gewas, is de brandnetelteelt van de firma Brennells:

Brennells' brandnetels

Brennells in de Noordoostpolder is opgericht door ondernemersfamilie Crébas, en richt zich op het vervaardigen van kleding uit brandnetelvezel. Het maken van kleding van brandnetelstof is niet nieuw. In de Middeleeuwen prefereerden de dames van stand brandnetelstof boven zijde. Brandnetelvezels werden tot in de 19e eeuw gebruikt om textiel van te maken. Vooral door katoen is stof van brandnetels in de vergetelheid geraakt. Met nieuwe productieprocessen op het gebied van teelt en verwerking realiseert de onderneming de comeback van brandnetelstof. Zij verzorgt daarbij de totale keten: van teelt tot aan verkoop, in ondermeer een eigen winkel in Arnhem.

Brennells wil niet alleen brandnetel telen, maar ondermeer ook voorlichting geven over brandnetel en haar toepassing, modeshows met brandnetelkleding houden en een recreatiefaciliteit bieden. Daartoe wordt een belevingscentrum gebouwd, met medewerking van de Gemeente Noordoostpolder voor haar plannen. Deze is bevoegd gezag in de bestemmingsplanwijziging en betrokken in de vergunningverlening voor ontgronding. Een wijziging van het bestemmingsplan is noodzakelijk om het beoogde belevingscentrum (met horeca, recreatiefaciliteiten, etc) te kunnen bouwen. Voor de brandnetelteelt moet het terrein worden ontgrond, waardoor ook een waterweg zal ontstaan. Natuurmonumenten en het Waterschap NOP zijn betrokken om ook een grotere recreatieve aantrekkingskracht te geven aan dit initiatief en het landschappelijk in te passen. Er wordt een waterweg gemaakt en Oranjewoud is aangesteld voor het begeleiden van het vergunningstraject hiervoor.

3.7 Multifunctionele golfbanen

Multifunctionele golfbanen bieden een kans een economische rendabele activiteit te combineren met meerwaarde voor de ruimtelijke kwaliteit. In september 2006 is een symposium waarbij deze kansen onder de aandacht wordt gebracht van met name de provincies en golfers. Net als bij het beleid voor nieuwe landgoederen is hier nog sprake van koudwatervrees bij bijvoorbeeld provincies. Tegelijkertijd zijn de initiatiefnemers (golfers) vaak geen oog voor de relatie met de omgeving. Resultaat is dan bij wijze van spreken een 'kale' golfbaan van een kleine 55 ha, in plaats van een landschappelijke verrijking van 80 - 100 ha waar ook gegolft kan worden. Landbouw is hier in mindere mate bij betrokken.

Er is ook onderzoek geweest naar 'natuurvriendelijk golfen' (R.C. van Apeldoorn en T.A. de Boer (2006), *Ruim baan voor de bal?!*, Alterra rapport 1321, Wageningen). Het ging daarbij vooral om het locatiebeleid van nieuwe golfbanen en het multifunctionele gebruik daarvan gericht op natuur en recreatie. Bij dit project waren de Golffederatie, Natuur- en Milieufederatie Utrecht, ANWB en het Groenfonds betrokken. Het Nationale Groenfonds heeft de financiële mogelijkheden nader uitgewerkt.

4 Succes- en faalfactoren

4.1 Succesfactoren

Als we het voorgaande in grote lijnen beschouwen, dan blijkt het succes van een introductie en het rendabel blijven voortbestaan van een innovatieve functiecombinatie vooral met de volgende factoren samen te hangen.

- De mate waarin tot samenwerking wordt gekomen. Een ifc impliceert vrijwel altijd nieuwe netwerken en allianties. Afhankelijk van het soort ifc kan het gaan om samenwerking op nationale, regionale of lokale schaal.
- Eigenschappen van de ondernemer zelf. Hij of zij staat aan de wieg van de ifc, maar moet ook vanwege het vernieuwende karakter over uithoudingsvermogen beschikken om het idee tot bloei te laten komen.
- De mogelijkheden om via het leveren van meerdere diensten synergie te kunnen halen.
- De juiste locatie.

In onderstaande paragraaf worden deze factoren nader geïllustreerd.

4.1.1 Nieuwe regionale en lokale allianties

Het doorbreken van de gescheiden werelden van de agrariër, het niet-agrarische bedrijfsleven (met name de horeca), recreant en consument blijkt in de praktijk profijtelijk te kunnen uitpakken. Hieronder een aantal voorbeelden die het kenmerk 'nieuwe allianties' gemeen hebben. Opvallend is overigens dat deze succesvolle initiatieven alle het bedrijfsniveau overstijgen.

Recreatief totaalpakket

Rond het dagrecreatief object het Kievitsveld (Epe, Gld) wordt door meerdere ondernemers samen een recreatief totaalpakket aangeboden. Dit kan een *spin off* hebben op meerdere recreatie ondernemers.

Ook is in de gemeente een boer is gestart met ezilverhuurbedrijf. Door goede contacten met de horeca loopt dit goed.

(www.dwrd.nl/php/kievitsveld/)

Een vergelijkbaar initiatief is 'Welkom op de boerderij'. Daar werken 25 Limburgse boeren samen in het organiseren van excursies naar de boerderij. Zij huren daarvoor een busbedrijf in, bijv. voor seniorenuitjes. Winst wordt vooral uit de winkelverkoop gemaakt.

(www.welkomopdeboerderij.nl)

Wageningse Eng: gebruikers met succes bij elkaar gebracht

Combinatie van landschappelijke kwaliteit, landbouw, volkstuinten, wandelen en paarden. Het succes bestaat er uit dat WING (Wageningen Interactive Network Group) ervoor heeft gezorgd dat alle partijen weer met elkaar praten en dat het gebied weer op de kaart staat. Dit voorbeeld heeft ook z'n uitstraling op andere gebieden, bijv. de Doesburgse Eng. Het project is betaald door Belvedere, gemeente Wageningen en de provincie Gelderland.

Gebiedsfonds Amstelland: Grondcoöperatie voor het behoud van veenweidegebied.

De Rabobank en de Zuid-as van A'dam doen mee en de private partijen hebben de *lead*. Combinatie van landbouw, landschap en recreatie (+ zorg/beweging/gezondheid). Rol van WING (samen met DOtank) is de procesarchitectuur en het opzetten van het gebiedsproces. De gemeente Amsterdam en Innonet financieren het pilot-project. Gestart begin 2005, loopt tot eind 2006.

Ook is van belang dat partners voor de verkenning van het idee voorhanden zijn. Dit kunnen zowel algemene als ook sectorspecifieke partners zijn. Denk daarbij aan:

- * Partners, mogelijk via netwerken als Rotary, Lions Club.
- * DLG: gebiedgericht beleid, helpt ondernemer met opstellen van gebiedsgericht ondernemersplan en zogenaamde Schetsschuiten.
- * Transforum: ondersteunt duurzame ontwikkelingen in landbouw door opbouwen kennisinfrastructuur.
- * Zorgverzekeraars (zorglandbouw) en woningbouwcorporaties (zorglandgoederen).
- * RECRON

4.1.2 Landelijke en regionale samenwerking.

Gemeenten vinden het doelmatiger zaken te doen met een samenwerkingsverband dan steeds met individuele ondernemers. Men kan dan bijv. denken aan een gebiedscommissie, waarin boeren, horeca-ondernemers en particulieren vertegenwoordigd zijn. Zo kwam er in de interviews een geval ter sprake waar de gemeente er de voorkeur aan gaf afspraken over ifc's met landgoedeigenaren te maken (waarbij het gaat om honderden hectaren) dan met losse boeren.

Ook in de workshop werd opgemerkt dat vanuit onze probleemstelling de insteek op bedrijfsniveau begrijpelijk is maar dat juist een cluster van bedrijven voor de overheid interessanter kan zijn. Daarbij hoeven de individuele bedrijven niet per se aan functiecombinatie te doen, maar vormt het cluster dat wel.

Ook bij zorglandbouw is samenwerking, bijv. in de vorm van een stichting belangrijk. Gezamenlijk kun je een AWBZ-erkenning verkrijgen waarmee je sterker staat tegenover de zorginstellingen. Ook biedt het de mogelijkheid toegang te krijgen tot de Persoonsgebonden Budgetten van cliënten. Centraal dingen regelen via een erkende regionale stichting levert verder ook schaalvoordelen op, bijv. ten aanzien van administratie, registratie, afstemming vraag en aanbod enz. Overigens zal deze situatie veranderen met de nieuwe Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Hierbij neemt de gemeente verantwoordelijkheden van de zorginstellingen over.

4.1.3 Ondernemerschap

Uit de interviews is naar voren gekomen dat het ondernemerschap een cruciale factor is in het welslagen van een ifc. Waar bestaat dit ondernemerschap nu uit in relatie tot ifc's? In de interviews kwamen de volgende trefwoorden naar voren: volhardend, creatief, kunnen overtuigen, geduldig, maatschappij-betrokken.

Volhardend: *'Als er nu iets niet kan, omdat bijvoorbeeld de gemeente verbreding niet ziet zitten, probeer het dan op een later tijdstip. Nieuwe bestuurders brengen een frisse wind met zich mee.'*

Geduldig: *'Goede initiatieven moeten soms enige jaren op de plank blijven liggen, omdat de tijd er nog niet rijp voor is.'*

Maatschappij-betrokken: *'Tegelijkertijd is ook het Europese landbouwbeleid in beweging. Door de hervorming van de gemeenschappelijke markt en het inkomstenondersteunende beleid is die ondersteuning losgekoppeld van de productie. De landbouw moet nu reageren op signalen vanuit de markt. Niet langer het subsidiëren van de productie, maar een bijdrage leveren aan plattelandsontwikkeling en het voorzien in een maatschappelijke behoefte, staat centraal.'*

Ook is het van belang om te constateren dat ondernemers vaak continuïteitsdenkers zijn: met een verbrede tak worden risico's gespreid en is het vaak eenvoudiger de bedrijfsvoering (of delen ervan) aan nieuwe generaties over te dragen.

'In feite hebben we de goede jaren van de melkveehouderij benut om een tweede tak van de grond te krijgen. We hadden ook quotum kunnen kopen, maar dan kun je voor hetzelfde geld zeven koeien extra melken. Met 500.000 kg hebben we al een mooie omvang. Dan vinden we de camping een leukere manier om het bedrijf zo op te tuigen dat we straks met onze zoon in maatschap kunnen boeren.'

In netwerken en ondersteunende organisatie zijn individuele trekkers vaak van doorslaggevend belang. Zie hiervoor de volgende voorbeelden:

Noord-Hollandse Stichting Landzijde

Deze stichting is ontstaan vanuit regionale natuurverenigingen maar vervolgens zijn de activiteiten verbreed naar recreatie. Als laatste worden nieuwe activiteiten als zorg omarmt. Die zorgpoot is binnen die Stichting nu steeds belangrijker geworden met name doordat één persoon daar heel hard aan heeft kunnen trekken. Veertig agrariërs zijn lid van deze Stichting, die zich nu specifiek op zorglandbouw richt.

Ook in andere regio's zie je dat iemand het voortouw neemt om een structuur op te zetten.

Het betreden van nog niet begaande paden vergt doorzetters en enthousiastelingen. Dit is zowel een succesfactor als een kwetsbaarheid, en daarmee een potentiële faalfactor.

'Enthousiaste en doortastende ondernemers zijn zeer belangrijk om het idee van zorglandgoederen in de praktijk te realiseren. En ook hier geldt hetzelfde weer voor de zorginstellingen. Zo is bij de pilot Amtstelscheg de Amsterdamse zorginstelling Cordaan zeer enthousiast over het idee en zij willen bij wijze van spreken morgen al beginnen met bouwen. Dergelijke trekkers heb je wel nodig bij de realisatie van een zorglandgoed.'

4.1.4 Meerdere functies

Vaak gaat het niet meer om een enkele functiecombinatie. Meerdere functies kunnen elkaar versterken, zoals ook onderzoek van Margit Jókövi heeft aangetoond (E. M. Jókövi, *Agrarisch ondernemerschap in de groene ruimte in 2015/2020; Een inventarisatie van maatschappelijke behoeften en mogelijkheden voor agrariërs*, Alterra-rapport 225, Wageningen). Zij onderscheidt sociale, economische en ecologische kanten bij functievervulling en komt dan tot de conclusie dat functiecombinaties die op alle drie

deze aspecten goed scoren - 'driedubbel verbreed ondernemerschap' - het meest perspectiefvol zijn.

'Boerderijen met meerdere combinaties op een bedrijf, zijn ook in opkomst. Meer taken bij elkaar brengen op een bedrijf moet dan wel mogen en kunnen.'

Twee voorbeelden hiervan:

Het nieuwe dorp van Piet van IJzendoorn

Hierbij gaat het om een nieuwe gemeenschap van boeren en burgers op 150 hectare grond met een paardenhouderij, een eigen winkel en kinderopvang. Er wonen inmiddels 36 mensen.
www.waardewerken.nl

Groene servicewinkels

Dit zijn boerderijwinkels die naast de eigen agrarische producten ook andere diensten leveren die voor een kleine kern van belang zijn, zoals postagentschap, bankpunt, stomerij-afgiftepunt, VVV-punt, afgiftepunt apotheek, gemeentelijk info-punt, afvalinzameling, e.d. De LLTB wil in Limburg 22 groene servicewinkels starten. Sommige met subsidie van de EU-Interreg-regeling. Via drie stappen (i) interesse bij agr. ondernemers? (ii) draagvlak bij gemeente? en (iii) wensen inwoners. Gestart eind 2005, loopt nu volop (veel belangstelling), maart 2007 moet het project zijn afgerond.

4.1.5 Locatie

Ifc's zijn niet op alle plaatsen levensvatbaar. Vooral wanneer het nieuwe diensten betreft is de afstand tot de potentiële klant belangrijk. Enkele uitspraken die we hebben opgetekend.

'In het algemeen werken functiecombinaties waar grote aantallen mensen wonen. Zoniet, dan vooral richten op primaire landbouw. Het Noorden van Nederland is dus niet geschikt voor functiecombinaties.'

Paardenhouderij in Zuid- en in Noord- Nederland

Paardenbakken en maneges zijn in Brabant een winstgevende tak. In Friesland, Groningen en Drenthe daarentegen levert het, vanwege de lagere tarieven, niets op. Praktijkvoorbeeld: een paardenhouder in het Noorden met zo'n 300 paarden in de zomer en de helft in de winter, verdient daar toch geen dikbelegde boterham aan. Het is belangrijk dat je met een manege dicht bij grote groepen mensen zit. Mensen in Brabant betalen hierdoor veel meer voor het stallen van paarden en dergelijke.

'Bij de interesse voor zorglandbouw blijkt stedelijke druk een succesfactor. Hoe hoger de stedelijke druk hoe meer mensen behoefte hebben aan zorg op een zorglandgoed.'

Anderzijds kan de locatie van het bedrijf, en dan met name het gebek aan uitbreidingsmogelijkheden, een push-factor vormen om een ifc te beginnen:

'Mijn bedrijf zit op de huidige locatie op slot en ik ben altijd op zoek geweest naar verruiming. Ik heb altijd anders moeten denken dan andere boeren.'

4.2 Faalfactoren

Uit de hoofdstukken 2 en 3 komen de volgende knelpunten naar voren die kunnen optreden bij de introductie en de levensvatbaarheid van innovatieve functie-combinaties:

- Het gemeentelijk beleid, en in het bijzonder de wijze waarop met bestemmingsplannen wordt omgegaan.
- Problemen met het te gelde maken van geleverde collectieve of semi-collectieve goederen en diensten, waaronder het probleem van subsidie-afhankelijkheid.
- De mogelijke hindermacht van een (kleine) minderheid.
- Tekortschietende marktvrage.

Hieronder worden deze faalfactoren toegelicht en geïllustreerd aan voorbeelden.

4.2.1 Bestemmingsplannen en gemeentelijk beleid

De bestuurslaag waarmee een innoverende ondernemer in eerste instantie te maken krijgt, is veelal de gemeente. De eerste vraag is dan vaak: past het initiatief binnen het bestemmingsplan? Niet zelden is het antwoord: nee. Tijdens de workshop werd hierover het volgende opgemerkt:

'Bestemmingplannen zijn vaak een belemmering voor vernieuwingen. Omdat er een agrarische bestemming op rust is er bijna niets anders mogelijk. De gemeenten zijn voor wat betreft RO en milieu de eerste gesprekspartner van ondernemers.'

en:

'Halve steden zijn gebouwd op basis van artikel 19. Tervijl een boer zelfs voor het bouwen van een wc nog een bestemmingsplanwijziging moet aanvragen.'

Bestemmingsplannen kunnen worden aangepast, ook aan gewenste ifc's. Hier ligt geen principiële beperking. Dit betekent niet dat er nooit praktische problemen zijn, en dat de gemeente als men bepaalde ifc's niet wil, het bestemmingsplan niet als blokkade kan gebruiken. Ook kan een gewenste verandering van het bestemmingsplan tijd kosten, en zo vertragend werken. Verder is er ook het punt van de bestuurscultuur in de betreffende gemeente.

Een van de geïnterviewden daarover:

'Gemeentelijke ambtenaren bieden vaak de meeste weerstand aan het aanpassen van het bestemmingsplan. Zij staan vaak ver van de dagelijkse praktijk in het landelijk gebied, vanwege hun opleiding/ achtergrond en hun eigen leefomgeving.'

Dat er echter - als de wil er is - ook binnen het bestemmingsplan mogelijkheden tot het stimuleren van ifc's zijn, bewijst de gemeente Deurne.

Gemeente Deurne biedt ruimte voor ifc's

De gemeente Deurne geeft ondernemers in het buitengebied meer ruimte om nevenactiviteiten te ontwikkelen naast hun agrarisch bedrijf. De gemeente heeft hiervoor een 'verordening kleinschalige nevenactiviteiten' opgesteld. Kleine nevenbedrijven in de sectoren recreatie en agrotourisme, ambachtelijke bedrijfjes, dienstverlening en dergelijke krijgen daarmee een kans in de landbouw-ontwikkelings- en verwervingsgebieden in de gemeente. De bedoelde kleinschalige nevenactiviteiten zijn nu vaak niet mogelijk omdat ze binnen de stankcirkels van bestaande agrarische bedrijven zouden vallen of dat bedrijven in de buurt in hun ontwikkelingsmogelijkheden zouden worden beperkt. Die belemmeringen worden nu voor een groot deel weggenomen. Voorwaarde is wel dat de bedrijfjes die zo als nevenactiviteit van een boerenbedrijf ontstaan, ook volgens het bestemmingsplan toegestaan zijn.

[Bron: *Eindhovens Dagblad*, 06/09/06]

Daarnaast zijn er specifiekere belemmeringen, die direct verband houden met het type ifc.

Vrij veel *zorgboeren* lopen aan tegen belemmeringen in bestemmingsplannen als het gaat om de combinatie met het toestaan van woonplek voor de doelgroep op de zorgboerderij. Is die woonmogelijkheid er niet, dan zijn alleen dagbestedingen mogelijk. Er is echter veel vraag naar deze woonmogelijkheden. De Nota Ruimte zou daar meer mogelijkheden voor bieden. Dit is echter nog niet echt merkbaar. De beslissing ligt bij de gemeenten en dan lijkt bepalend of er daar kennis en interesse is voor zorgboerderijen.

Daar komt nog een ander punt bij. Met de nieuwe Wet Maatschappelijk Ondersteuning (WMO) moet de gemeente zelf een deel van de ziektekosten van haar inwoners voorschieten om het later op de verzekering te verhalen. Daar staat uiteraard wel werkgelegenheid tegenover. Maar dit betekent wel een extra inspanning van de gemeente. Bij de komst van nieuwe verblijfszorginstellingen - op de boerderij of op landgoederen - moeten er afspraken worden gemaakt met zorgverzekeraars om te voorkomen dat de gemeente er financieel de dupe van wordt.

Bij nieuw te ontwikkelen horeca-activiteiten speelt vaak de angst voor *concurrentievervalsing* ten opzichte van bestaande horeca-bedrijven. In sommige gemeenten mag de nevenactiviteit alleen als die in directe relatie tot en ondergeschikt aan de functie landbouw is. Bijv. boerderijwinkel.

Een ander punt is dat gemeenten aanvragen voor ifc's toetsen aan doelstellingen ten aanzien van verkeer. Een aantal ifc's wordt op grond van *verkeersaanvullende werking* afgewezen.

4.2.2 Te gelde maken van collectieve goederen¹¹

Als de functiecombinatie de introductie van vermarktbaar goederen of diensten betreft, kan voor financiering gebruik gemaakt worden van het reguliere commerciële financiële circuit. Investerings kunnen worden terugverdiend door verkoop van goederen en diensten op de vrije markt; in wezen niet anders dan de teelt van bijv. aardappelen. Anders ligt dit wanneer collectieve of semi-collectieve diensten voortgebracht gaan worden, zoals zorg, natuur- en landschapsbeheer, publieke recreatiemogelijkheden (bijv. wandelpaden), e.d. Dan moet de ondernemer bij overheden of collectieve instellingen aankloppen, en wordt hij of zij afhankelijk van subsidies of ‘regelingen’.

Hierbij kunnen de volgende knelpunten optreden:

- Het abrupt wegvallen van subsidiemogelijkheden (zie bijv. het recente wegvallen van de MEP-subsidies voor duurzame energie). Dit maakt ondernemers begrijpelijkerwijs huiverig voor een keuze met (gedeeltelijke) financiële afhankelijkheid van de overheidssubsidies.

‘De overheid is dan toch een onbetrouwbare partner. Als het economisch tegenzit, dat gaat de geldkraan dicht dus als je daar je hele bedrijfsvoering aan aanpast, is dat een groot risico. Afhankelijkheid van een subsidie is een risico, ik weet niet hoe groot en wezenlijk dat risico is.’

- Hoewel de geest van een regeling in lijn is met de beoogde functiecombinatie, kan de administratieve last die subsidie-aanvraag en blijvende toekenning met zich meebrengt de ondernemer kopschuwen maken.

‘Voor het realiseren van het idee is geen gebruik gemaakt van enige externe financiering of subsidiëring. Dit is een weloverwogen besluit geweest. Subsidies van Europese dan wel nationale aard brengen een behoorlijke administratieve last met zich mee. Daarbij moet het initiatief worden ingepast in de context en voorwaarden van de subsidieregeling. Hierdoor zou ook het creatief ondernemerschap worden ingeperkt.’

- De vrije markt, als grote ‘gelijkmaker’, functioneert niet. Verschillende ondernemers worden met verschillende tegemoetkomingen geconfronteerd, zonder dat daar een rechtvaardiging in de geleverde dienst voor is te vinden.

‘Zorglandbouw is booming op dit moment; de geldstromen zijn echter een groot probleem. Boeren die het geld voor patiënten rechtstreeks van zorgverzekeraars ontvangen verdienen een goede boterham (loopt via het zog Persoonsgebonden Budget; circa €60/dag). Het merendeel van de boeren krijgt echter geld van bestaande zorginstellingen die resterende budgetten en patiënten doorschuiven; vaak is dit geen vetpot.’

¹¹ Dit is de letterlijke vertaling van het Engelse “collective goods”. Bedoeld wordt niet alleen goederen maar ook diensten. “Collectieve producten” zou dan ook een betere vertaling zijn maar de term “collectieve goederen” is onder economen ingeburgerd geraakt.

‘Als ondernemers hun stroom direct aan burgers zouden kunnen leveren, zou dit een aanzienlijke winst betekenen. Nu worden ondernemers nog uitgeknepen door de grote energiebedrijven.’

‘Een meer uniform financieel vergoedingssysteem [voor ‘blauwe’ diensten] zou wenselijk zijn, omdat dan uiteindelijk meer grond voor waterbeheersdoelen kan worden ingezet.’

- En, tenslotte, kunnen subsidies juist contra-innovatief werken, omdat zij vooral beproefde en niet vernieuwende initiatieven belonen.

‘Subsidies zijn steeds meer aan allerlei regels gebonden. Daardoor baken veel ondernemers af en ontstaan er geen goede initiatieven of alleen de reeds bekende dingen.

FES gelden worden verkeerd gebruikt. Subsidies maken mensen lui. Soms is het effect zelfs pervers: echt duurzame ontwikkelingen (economisch, milieu) worden geblokkeerd door zwaar gesubsidieerde, niet duurzame ontwikkelingen.’

4.2.3 Hindermacht (kleine) minderheid

Er ontbreekt een structuurinstrumentarium om individuele boeren en andere bewoners verantwoordelijkheid te laten nemen voor collectieve belangen, zoals ten aanzien van landschap of waterbeheer. Eén of enkele grondbezitters kunnen nu nog vergaand blokkeren. Dit geldt uiteraard voor functiecombinaties die boven het niveau van het bedrijf uitgaan: recreatief aantrekkelijk maken van een gebied, (agrarisch) natuurbeheer op gebiedsniveau, waterbeheer, e.d. Vergelijk: winkeliersvereniging of de *Strategic business zones* in Engeland, waarbij een meerderheid de minderheid kan verplichten mee te doen.

4.2.4 Tekortschietende markt vraag

Faalfactor hierbij is dat markt vraag beperkt is of de markt snel verzadigd raakt.

‘Op het gebied van campings is de markt al zeer snel verzadigd. Dus ook als boeren meer dan 15 standplaatsen zouden mogen hebben¹², is de markt hiervoor beperkt.’

Ook van andere recreatieve nevenactiviteiten moet men niet te veel verwachten:

‘Bootjes- en kanoverbuur, boeren survival, boerengolf, stalschoonspuiten, Bed & Breakfast bij de zomervoningen die je vaak aantreft naast Friese boerderijen: het blijft in mijn ogen een klein iets. Voor een enkeling is er een goede boterham in te verdienen. Het meest kansrijk zijn nog arrangementen: bijv. boerengolf, fierljeppen, en barbecue na o.i.d.’

Ten slotte kan blijken dat de meerwaarde van de ifc achteraf niet vermarktbaar is. Dat kan als de stad bijvoorbeeld onvoldoende betrokken is bij de functiecombinatie, of omdat er niet vanuit stadwensen is gedacht.

¹² De afschaffing van de Wet op de openluchtrecreatie in 2008 (in het kader van de deregulering) zal gevolgen hebben op de regels voor kamperen bij de boer.

5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

Rol overheid en kennisnetwerken

Onderzoekswereld en overheid leveren niet het idee tot nieuwe functiecombinaties. Zij verzinnen niets nieuws. De rol van kennisnetwerken is om bepaalde zaken en ontwikkelingen te signaleren in de praktijk en deze te conceptualiseren. Hun taak is om signalen uit de praktijk op te pakken en deze breder te trekken naar het niveau waar het het bedrijfsniveau overstijgt. De overheid speelt een rol wanneer toestemming moet worden verleend voor een innovatieve functiecombinatie (gemeente, met op de achtergrond de provincie) en in de fase dat innovatieve functiecombinaties een grotere verspreiding (moeten) krijgen.

Hulp bij marktintroductie

Het initiatief van de ondernemer zelf is leidend voor het uitdenken en totstandkomen van een innovatieve functiecombinatie. De pioniers verzinnen wel de concepten, maar hebben de groep erachter nodig om tot een afzet te komen met professionele contracten. Voor het idee voor een innovatieve functiecombinatie zijn fondsen niet nodig maar bij de realisatie en volwaardige marktintroductie kunnen zij belangrijk zijn.

Plattelandsondernemers hoeven niet per se de huidige grondeigenaren te zijn

Bij (verbreed) ondernemerschap in het landelijk gebied wordt haast vanzelfsprekend gedacht aan boeren, of in ieder geval grondeigenaren. Nu verloopt de afzet van agrarische producten volgens vrij vaste patronen: er is een beproefde productieketen ontstaan in de loop der jaren. Verbreed plattelandsondernemerschap vraagt echter een volledig nieuw afzetkanaal of -kanalen ('klanten'), maar ook nieuwe toeleverantiekkanalen (leveranciers). Het is niet vanzelfsprekend dat de vaardigheden die het vergt om een goede boer te zijn, ook maken dat hij of zij een succesvolle plattelandsondernemer wordt.

Samenwerking van groene ondernemers met niet-groene partners

Ondernemers die aan verbreding doen halen veelal kennis uit andere sectoren. Netwerken als de Lions Club en Rotary zijn hierin sterk bepalend. Daar ontmoeten agrarische ondernemers mensen uit andere sectoren van het midden- en kleinbedrijf. Daaruit kunnen belangrijke stimulansen voortkomen voor het ontwikkelen en stimuleren van innovatieve functiecombinaties.

Natuurwetgeving soms obstakel voor gebiedsontwikkeling

Innovatieve functiecombinaties die bijdragen aan de kwaliteit van het gebied, bijv. door het recreatief aantrekkelijker te maken, stuiten vaak op sectoraal vastgelegd wet- en regelgeving. Daarbij wordt het wettelijk vastgelegde natuurbeleid in een aantal gevallen als grootste hindernis genoemd.

Wet- en regelgeving soms juist bevorderlijk voor innovatie...

Restrictieve wet- en regelgeving kan in sommige gevallen echter ook een impuls geven aan innovatieve functiecombinaties. Zoals een van de geïnterviewden zei: *‘Wet- en regelgeving is juist heel goed. Het zorgt voor creativiteit doordat ik op een andere manier tot een oplossing moet komen. En als het me lukt, dan heb ik een competitief voordeel.’*

... maar pioniers worden vaak niet beloond

Omdat de overheid welhaast per definitie achter de praktijk aanloopt, worden regelingen en subsidies pas vaak van kracht nadat de pioniers hun werk hebben gedaan. Omdat zij dan de doelstelling al hebben gerealiseerd, komen zij voor de regeling of subsidie niet meer in aanmerking. Voorbeelden die werden genoemd zijn akkerrandenbeheer en wandelpaden over boerenland.

Verandering van bestuurscultuur bij Rijk, provincies en gemeenten

Rijk en decentrale overheden moeten nog invulling geven aan het stimuleren van innovatieve functiecombinaties. Dit is zonder meer een gewenningsproces. Van ambtenaren wordt tegenwoordig andere kennis gevraagd dan in het verleden. Het gaat hierbij niet meer alleen om (het toepassen van) regels, wetten en voorschriften, maar om ook een andere houding en bestuurscultuur.

Innovatieve functiecombinaties en de Nota Ruimte

De Nota Ruimte biedt gemeenten en provincies in beginsel meer ruimte voor een eigen beleid ten aanzien van innovatieve functiecombinaties, maar of dit per saldo ook gunstig voor die functiecombinaties uitpakt, is de vraag. De invulling daarvan zal waarschijnlijk sterk per gemeente of provincie verschillen. Van belang is waar de decentrale overheden zich in hun ruimtelijk beleid inhoudelijk op willen richten - en dit dan zowel op politiek als op ambtelijk niveau. Die verschillen per provincie moeten dan wel helder zijn en het liefst vastgelegd in een gebiedsvisie. Dit biedt de individuele ondernemer houvast bij zijn keuze voor mogelijke investeringen in een nieuwe functiecombinatie.

Zorglandbouw

De zorglandbouw is in de ogen van velen de meest perspectiefvolle innovatieve functiecombinatie. Vanwege de potentiële omvang (de zorgsector is goed voor ruim 10% van de Nederlandse economie) is dit ook wel begrijpelijk. Volgens het Steunpunt Landbouw en Zorg is er in ons land ruimte voor ‘een paar duizend’ zorgboerderijen (in 2005 waren dat er 600). Voorlopig wordt de heilzame werking van werken in de buitenlucht en met dieren op een boerderij eigenlijk nog slechts verondersteld te bestaan. Onderzoek is nu gaande of er daadwerkelijk meerwaarde is aan te tonen¹³.

¹³ Onderzoek bij het WUR-PRI ‘Effectstudie zorglandbouw’ door Marjolein Elings in samenwerking met het Trimbosinstituut, gefinancierd door LNV en VWS. Het onderzoek loopt van 2005 tot en met 2008.

5.2 Aanbevelingen aan overheden

1. Functiecombinaties, en in het bijzonder vernieuwende, verstaan zich slecht met als gevolg van sectoraal beleid verkokerde overheidsorganisaties. Daarom strekken alle initiatieven om die verkokering te doorbreken, tot direct voordeel voor het ontstaan en ontwikkelen van innovatieve functiecombinaties. Dit geldt voor alle overheidslagen.
2. Voor realisatie van een functiecombinatie zijn investeringen nodig, die in veel gevallen vergunningsplichtig zijn. Innovatieve functiecombinaties hebben baat bij één omgevingsvergunning. Hinder van doorkruisend sectoraal beleid kan hiermee worden verminderd en de innoverende ondernemer hoeft minder loketten langs. Ook kunnen dan procedures gelijktijdig in plaats van volgtijdelijk worden doorlopen, hetgeen tijdwinst oplevert. Hier wordt inmiddels ook al aan gewerkt door VROM (Wet algemene bepalingen omgevingsrecht - Wabo). De beoogde invoeringsdatum is 1 januari 2008.
3. Subsidieverlening vergt bepaalde criteria voor het in aanmerking komen ervan. Vooral bij innovatieve, dus nieuwe, functiecombinaties zijn die lastig vooraf vast te stellen. In dat licht lijkt het minder fiscaal belasten van nieuwe en innovatieve initiatieven, in plaats van bepaalde innovatieve functiecombinaties te subsidiëren, effectiever. De Rijksoverheid zou dus meer fiscale regelingen in kunnen zetten voor het stimuleren van innovatieve functiecombinaties
4. Voor innovatieve functiecombinaties waarbij ook groen-blauwe diensten worden geleverd blijft betaling uit publieke middelen, via subsidies of anderszins, wel op z'n plaats. Dit vanwege het collectieve karakter van die diensten. De Rijksoverheid zou in dit kader kunnen overwegen om het huidige Programma Beheer om te vormen tot een Programma Groen-Blauwe Diensten.
5. Overheden moeten niet zonder directe relatie en betrokkenheid van ondernemers - in potentie - kansrijke innovatieve functiecombinaties inventariseren en uitwerken. Wel kunnen overheden een voedingsbodem voor innovatieve functiecombinaties creëren, bijvoorbeeld door partijen bijeen te brengen. Wanneer nieuwe ideeën vanuit de markt (ondernemers) komen, dan kunnen overheden een rol spelen in de vorm van vergunningverlening, functiewijziging en/of subsidiëring.
6. Decentrale overheden zouden zich voor wat betreft het stimuleren van innovatieve functiecombinaties met name kunnen richten op *hot spots* (gebiedsgerichte benadering van innovatieve functiecombinaties) en het gebiedsgericht ondersteunen van de samenwerking tussen partijen. Daarvoor is het ook zinvol dat er duidelijke gebiedsvisies worden ontwikkeld. In zo'n visie kunnen nieuwe functiecombinaties een belangrijke rol spelen.
7. De Rijksoverheid heeft een groot aantal beleidsdoelstellingen voor het landelijk gebied, bijvoorbeeld op het gebied van recreatie, natuur, energiebesparing en

Kyoto-doelstellingen. Het is zinvol dat Rijk en decentrale overheden bezien of innovatieve functiecombinaties aan het bereiken van die doelstellingen een bijdrage kunnen leveren en zo ja, hoe. Het Rijk zou dit ook met specifieke projecten kunnen ondersteunen. Een andere mogelijkheid is maatschappelijke belangen vertalen naar een geldelijke vergoeding waar ondernemers op hun eigen wijze voor in aanmerking kunnen proberen te komen.

8. De gemeente is veelal het scharnierpunt tussen overheid en innovatieve functiecombinatie. Het is voor het stimuleren van innovatieve functiecombinaties van belang dat bij gemeenten ambtenaren veel meer denken in termen van het bevorderen van bepaalde gewenste ontwikkelingen in plaats van het uitsluitend toepassen van regels. De juridische mogelijkheden bestaan daar al voor, en gemeenten krijgen via de nieuwe Wet ruimtelijk ordening ook meer gelegenheid daartoe. Het is van belang dat gemeenten intern hun kennis en kunde daarover stimuleren en gezamenlijk met Rijk en provincies een leerproces op dat gebied ingaan.
9. Belangrijk voor een goede voedingsbodem voor innovatieve functiecombinaties is helderheid in het gemeentelijk planologisch beleid. Innovatieve functiecombinaties gaan immers gepaard met private investeringen en die vereisen een zekere mate van voorspelbaarheid van de planologische omgeving. Daarnaast zouden innovatieve functiecombinaties die niet binnen het bestemmingsplan passen snel op hun merites moeten worden beoordeeld. De termijnen waarbinnen ondernemers beslissen is aanmerkelijk korter dan het politiek-ambtelijke besluitvormingsproces. Gemeenten moeten daarom bij het stimuleren van innovatieve functiecombinaties ook zoveel mogelijk aansluiten op de ondernemercyclus.
10. Sommige zaken met betrekking tot innovatieve functiecombinaties kunnen niet, of alleen inefficiënt, worden geregeld op gemeentelijk niveau. We denken hierbij aan belangrijke nieuwe functiecombinaties als (i) landbouw en landgoederen met zorgvoorzieningen, (ii) land- en tuinbouw en natuurbeheer met energie-opwekking, en (iii) landbouw en natuurbeheer met waterbeheer. Op nationaal niveau moet hiervoor vooral de betalingsstructuur geregeld worden. Men kan dan denken aan kaderstellingen, regeling van zorgtoeslagen, uniformering van prijzen bij energielevering en regelingen met betrekking tot fiscale aftrekposten. In veel gevallen vereist dit interdepartementale coördinatie, waarbij LNV het voortouw zou moeten nemen. LNV zou ook meer in het algemeen haar beleid ten aanzien van innovatieve functiecombinaties af kunnen stemmen met andere ministeries.

Bijlage 1 Geïnterviewden en deelnemers aan de workshop

Kennisinstellingen en netwerkorganisaties

WUR-PRI: Jan Hassink

WUR-PPO: Andries Visser en Gerko Hopster

WUR-LEI: Marc Ruijs, Marien Borgstein

WING Proces Consultancy: Henk Smit

Transforum: Peter Smeets

InnovatieNetwerk: Jan de Wilt, Matthieu Wagemans, Hans Hillebrand

NIROV: Fred Schoorl

Landbouw Innovatie Bureau (Brabant): Geert Wilms

Netwerk Plattelandsontwikkeling: Henk Kieft

Belangenorganisatie, bedrijfsleven, ondernemers

LTO-vakgroep Verbreding: Margareth van Loenhout en Bert Vergoossen

VvhP- Vereniging Vrienden van het Platteland: Gerard Titulaer, directeur

Rabobank Nederland: Bart IJntema

Stichting Nationaal Groenfonds: Ivo Rooze (Marktontwikkeling en Strategische advisering)

Ondernemers: Koos Segers (landbouw-recreatie), Nienke Feddes (Brennels: brandnetelteelt en vermarkting), dhr Hemmens (Landgoed Scholtenzathe), Piet van IJzendoorn (verbreed ondernemer), Jan Huijgen (idem), Koos van der Laan (idem)

Overheid

Gemeenten: Henk Posthuma (Epe), Matthieu Wagemans (wethouder gemeente Leudal), Jan van der Linde (Midden-Delfland), Marja Hilders (VNG)

Provincies: Fons Goselink (Gelderland), Bas van Andel (Noord Brabant)

Waterschappen: Bert Pijpers (Unie van Waterschappen)

VROM: Eric Hüner

LNV: Jeroen Vis (DP), Eric Gerritsen (DP)

LNV-DLG: Warmelt Swart (Eenheid 'Gebiedsgericht beleid'), Carla Roghair (kenniscoördinator Milieu).

Bijlage 2 Netwerken en samenwerkingsverbanden

Agrarische natuurverenigingen

Agrarische Natuurverenigingen zijn de laatste 15 jaar een belangrijke speler op het platteland geworden. Het aantal agrarische natuurverenigingen is in de periode 1995-2005 sterk gestegen, van 10 in 1995 tot 150 in 2006. Het totale werkgebied van deze verenigingen wordt geschat op 55% van het totale agrarische areaal. De verenigingen stimuleren en organiseren natuur- en landschapsbeheer door boeren. Daarbij wordt intensieve samengewerkt met overheden en terreinbeheerders om kennis uit te wisselen en het natuurbeheer te verbeteren. Agrarische natuurverenigingen zijn ook ontwikkelaars van nieuwe plattelandsthema's zoals recreatie en agrotourisme, zorglandbouw en andere agrarische diensten.

[Bron: CLM, Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandontwikkeling, Culemborg, 2006]

Competentiecentrum Transitie (CCT)

Het Competentiecentrum Transitie wil trekkers van systeeminnovaties en transitie-initiatieven in staat stellen hun competenties te ontwikkelen en door te geven, om zo de snelheid en impact van deze initiatieven te vergroten. Het centrum bundelt daartoe kennis en ervaring die cruciaal is voor het succes van systeeminnovaties en transitie en maakt deze overdraagbaar. Kerntaken van het Competentiecentrum zijn: benoemen en overdraagbaar maken van benodigde competenties; transitietrekkers in de praktijk ondersteunen bij het verwerven van competenties; verbinden van transitiepraktijk, -onderzoek en -beleid in verschillende domeinen; evalueren en monitoren van praktijkinitiatieven: leerervaringen vastleggen. Het centrum is een samenwerkingsverband tussen TNO, Kennisnetwerk voor systeeminnovaties (KSI), SenterNovem en het ministerie van VROM.

[www.transitiepraktijk.nl]

Courage

Courage is een stichting die innovatie in de melkveehouderij initieert, stimuleert en concreet ondersteunt. De samenwerking met deskundige partijen van binnen en buiten de melkveesector richt zich op innovatieve ondernemers uit de primaire sector, de toeleverende en verwerkende industrie, kennisinstellingen binnen en buiten de sector en overheden. Courage is een initiatief van LTO Nederland, de Nederlandse Zuivelorganisatie NZO en InnovatieNetwerk. Via LTO is Rabobank Nederland medefinancier. De netwerkorganisatie Courage is in 2004 opgericht.

[www.courage2025.nl]

Energy Valley

Energy Valley is een publiek-privaat samenwerkingsverband in Noord-Nederland dat is opgezet om de energie-activiteiten in Noord-Nederland te bevorderen en de overgang naar nieuwe energievormen te stimuleren.

[www.energyvalley.nl]

Habiforum

Habiforum is een netwerkorganisatie. Ontwikkelt, bundelt en verspreidt toepassingsgerichte kennis over meervoudig vernieuwend ruimtegebruik. In de periode 2004-2009 werkt Habiforum aan de uitvoering van het programma Vernieuwend Ruimtegebruik in nauwe samenwerking met het Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.

[www.habiforum.nl]

Habitatboerderij

Een habitatboerderij is een innovatief landbouwbedrijf dat gericht aan landbouw gerelateerde bedreigde planten- of diersoorten beschermt en stimuleert. De bedrijfsvoering wordt aangepast en soortgerichte maatregelen worden uitgevoerd. De ondernemer ontvangt een vergoeding voor deze dienst. Het concept is snel uitvoerbaar, relatief goedkoop, breed toepasbaar en een goede aanvulling op het huidige beleid, maar nog niet toegepast.

[www.habitatboerderij.nl]

Het ei van Columbus

Jaarlijks terugkerende wedstrijd om prijzen voor innovatie en duurzaamheid, waaraan overheden, het bedrijfsleven, dienstverlenende organisaties en onderzoek- en onderwijsinstellingen kunnen meedoen. [www.ei-van-columbus.nl]

Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster (Innonet)

Op verzoek van diverse maatschappelijke partijen richtte de rijksoverheid in 2000 InnovatieNetwerk op om grensverleggende vernieuwingen binnen de groene ruimte en de landbouw te stimuleren. Ingrijpende vernieuwingen zijn nodig om complexe problemen als de groeiende behoefte aan groene ruimte, wateroverlast, problemen binnen de landbouw, onwetendheid over de productiemethoden van voedsel, verlies aan biodiversiteit en het verdwijnen van regionale eigenheid in Nederland duurzaam op te lossen.

Omdat duurzaamheid het uitgangspunt is en allerhande stapsgewijze initiatieven van afzonderlijke organisaties onvoldoende blijken te zijn, reiken de stimuli van InnovatieNetwerk over de bestaande indeling in partijen heen. InnovatieNetwerk stimuleert, initieert, creëert en realiseert veelomvattende vernieuwingen door partijen uit het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, wetenschap en overheid bij elkaar te brengen en door informatie te verschaffen via publicaties, overleg en de media. Met een netwerk van zo'n vijfduizend betrokkenen beoogt InnovatieNetwerk tot fundamentele omwentelingen te komen om de vitaliteit van ecosystemen en de levenskwaliteit te vergroten. Vernieuwingen die niet slechts één terrein betreffen, maar die meerdere problemen tegelijk oplossen.

Omdat de complexe problemen binnen de groene ruimte en agrarische productie dikwijls samenhangen, streeft InnovatieNetwerk er naar veelomvattende, nieuwe concepten te ontwikkelen om tot bijvoorbeeld optimale logistiek, duurzaam ruimtegebruik, verantwoorde omgang met dieren en milieusparende teelt van groenten onder glas te komen.

Bureau en bestuur vormen gezamenlijk de kern van deze onafhankelijke organisatie, die sinds maart 2005 in Utrecht gevestigd is. De medewerkers zorgen ervoor dat

betrokkenen uit diverse organisaties deelnemen aan projecten die vallen onder de vier thema's waaraan InnovatieNetwerk werkt. Daarnaast informeren zij kennisinstellingen, bedrijven, organisaties, overheid plus het grote publiek over de vernieuwingen die zij voorstaan.

Eenzijds monden projecten doorgaans uit in publicaties: businessplannen, rapporten waarin inzichten worden gepresenteerd over benodigde technologie om ingrijpende omwentelingen te bewerkstelligen, en verkenningen zoals die waarin het idee van de kas als energiebron in plaats van energieverlinder wordt beschreven. Anderzijds beogen projecten ervoor te zorgen dat vernieuwende ideeën gerealiseerd worden, door in een vroeg stadium partijen te benaderen die een belangrijke rol kunnen spelen bij de uitvoering van een idee.

[www.innovatienetwerk.nl]

Innovatieorganisatie akkerbouw

Heel recent (nov. 2006) is dit innovatienetwerk opgericht, naar model van Courage (melkveehouderij) en SIGN (glastuinbouw). Het eerste doel is het opstellen van een innovatie-agenda. Vervolgens wil men een aantal grensverleggende innovatieprojecten initiëren of ondersteunen. Richtingen waarin men denkt zijn heel primair de grondstofproductie uit akkerbouwgewassen voor hoogwaardige eindproducten. De vorming van een 'consultatiebureau' voor innovatie zal mogelijk één van de eerstvolgende initiatieven zijn. Financiering zal voor 50% uit de sector en 50% uit het innovatienetwerk komen.

[www.syscope.nl]

Kennisnetwerk voor systeeminnovaties (KSI)

KSI verbindt zo'n 80 onderzoekers uit een dozijn Nederlandse universiteiten, die zich op een of andere manier bezighouden met transities en systeeminnovaties. Doel is vooral beter inzicht te verkrijgen en kennis uit te wisselen. Het gaat dan om zaken als procesarchitectuur, leerprocessen, systeemkennis en instrumenten om transities (naar een duurzamere samenleving) te initiëren, te begeleiden, te monitoren en te evalueren. Werkterreinen zijn sectoren die grote veranderingen ondergaan, zoals gezondheidszorg, transport en landbouw. De laatste twee werkvelden worden geleid door prof Jan Rotmans, EUR.

Het netwerk wordt gefinancierd door BSIK en is in 2004 officieel van start gegaan.

[www.ksinetwork.nl]

Landbouw Innovatie Bureau (LIB)

LIB is een samenwerking tussen de provincie Noord-Brabant en ZLTO op het terrein van innovaties. Zij willen in het samenwerkingsverband Stuurgroep Landbouw Innovatie Noord-Brabant (Stuurgroep LIB) een duurzame land- en tuinbouw in Noord-Brabant ontwikkelen en stimuleren. De samenwerking is in het 'Convenant Stuurgroep Landbouw Innovatie Noord-Brabant' vastgelegd. Stuurgroep LIB heeft een looptijd van 4 jaar, van 1 januari 2004 t/m 31 dec. 2007. De provincie en ZLTO hebben een fonds gevormd wat gedurende de convenantsperiode wordt ingezet. Vanaf 1 jan. 2004 heeft Stuurgroep LIB jaarlijks ruim € 360.000,- beschikbaar voor projectondersteuning. Voor projecten om de biologische landbouw te stimuleren is jaarlijks een bedrag van € 140.000 beschikbaar. In totaal worden zo'n

15 à 20 initiatieven / projecten per jaar ondersteund in de provincie Brabant en Limburg. Het Landbouw Innovatie Bureau wordt ingezet om het eigen fonds te beheren en additionele fondsen te verwerven. Bij het werken nog geen 2 mensen voltijds. Voor ifc's kan het LIB optreden als financier, eventueel voor de benodigde contrafinanciering / medefinanciering die vanuit Europese potjes benodigd is.

De stuurgroep LIB richt zich ondermeer op het daadwerkelijk implementeren van vernieuwingen in de land- en tuinbouw. Een voorbeeld is het realiseren van moerasfilters (helofyten) in de boomteelt op een bedrijf in Brabant. De mogelijkheid tot financiële ondersteuning van concrete projecten en initiatieven vormt de stimulans om daadwerkelijk die eerste implementatie te realiseren.

[www.stuurgroepplib.net]

Landelijk Steunpunt Zorglandbouw

Zie par. 2.6.

Netwerken in de Veehouderij

In dit LNV-stimuleringsprogramma worden netwerken van veehouders die zich primair bezig houden met (voedsel)productielandbouw en participerende derde partijen ondersteund in hun zoektocht naar duurzame productiesystemen, waaronder ifc's. "Netwerken in de veehouderij" zoekt daarbij voor de opzet van een nieuw netwerk naar veehouders die sterk vernieuwende ideeën of interessante vragen hebben en deze ideeën en vragen samen met anderen in een netwerk willen aanpakken.

[www.verantwoordeveehouderij.nl]

Nieuwplatteland

Nieuwplatteland beheert een website die is bedoeld als koepel voor regionale sites over plattelandsvernieuwing. Dat houdt in dat deelnemende organisaties een eigen site onderhouden en daarmee vernieuwingsprocessen in hun eigen regio ondersteunen. Via deze site (www.NieuwPlatteland.nl) kunt u in de toekomst de deelnemende, regionale sites snel en makkelijk vinden.

[www.nieuwplatteland.nl]

Platform Groene Grondstoffen

Het Platform Groene Grondstoffen wil samen met de markt een aantal concrete activiteiten herkennen en implementeren die de structurele verduurzaming in Nederland van het grondstoffengebruik in gang zetten en demonstreren. Dit doet men ondermeer door het stimuleren en faciliteren van marktpartijen bij het starten van experimenten en bedrijvigheid op het gebied van groene grondstoffen, bijv. door het creëren van gunstige condities voor experimenten. PGG richt zich ook op het identificeren en wegnemen marktbelemmeringen en advisering aan de overheid over benodigd beleidskader, zoals regelgeving en fiscale stimulering. In het platform nemen ondermeer deel: Greenpeace, Stichting Natuur en Milieu, Shell, Unilever, Nedalco, ECN, WUR, Universiteit Twente, TUD, en het Ministerie van EZ.

[www.senternovem.nl]

Samenwerkingsverband Noord-Nederland (SNN)

SNN heeft het uitvoeringsprogramma Innovatieve Landbouw Noord-Nederland (UILN-N) opgezet en gecoördineerd. Het programma UILN-N is gestart in 2001. Het Rijk en het Noorden wilden een programma dat het individuele agrarische bedrijfsniveau oversteeg en zich richtte op duurzame innovaties in ketens en netwerken. Vanuit het *'Kompas voor het Noorden'* is hier nog een element toegevoegd: versterking van de bijzondere positie die de landbouw in het Noorden heeft.

[www.snnonline.nl]

SenterNovem

SenterNovem is op 1 mei 2004 ontstaan uit de fusie tussen Senter en Novem, twee agentschappen van het Ministerie van Economische Zaken. Deze nieuwe organisatie bundelt kennis van innovatie, energie, klimaat, milieu en leefomgeving. SenterNovem wil hiermee bijdragen aan een sterkere positie van het bedrijfsleven in ons land en aan een duurzamere samenleving, met zorg voor mens en milieu. SenterNovem voert beleid uit voor verschillende overheden.

[www.senternovem.nl]

Servicepunt Agrarische Innovatie Zuid-Limburg

Initiatief van de LLTB, provincie Limburg en de Zuid-Limburgse gemeenten. Opgericht in augustus 2006. Het doel van dit servicepunt is het aanjagen van vernieuwende ontwikkelingen. Dit door boeren te helpen om hun idee uit te werken tot een concreet project dat klaar is om te worden uitgevoerd. Daarbij assisteren ook WUR/PPO en Arvalis Projecten.

[www.onderzoekinformatie.nl]

Stichting Landzijde

Deze stichting is ontstaan vanuit regionale natuurverenigingen in Noord-Holland maar vervolgens zijn de activiteiten verbreed naar recreatie. Als laatste worden nieuwe activiteiten als zorg omarmt. Die zorgpoot is binnen die Stichting nu steeds belangrijker geworden. Veertig agrariërs zijn lid van deze Stichting, die zich nu specifiek op zorglandbouw richt.

[www.noord-holland.nl]

Stichting Parlevink

De stichting Parlevink zet zich in voor de ontwikkeling van de afzet van streekproducten op de grootstedelijke markt Rotterdam-Rijnmond. Op basis van een door de Parlevink, in samenwerking met SPN (zie aldaar) en de Waddengroep, uitgevoerd haalbaarheidsonderzoek is geconcludeerd dat de ontwikkeling van een groothandelsfunctie een belangrijke voorwaarde is om toegang tot de grootstedelijke markt te verschaffen.

[www.parlevink.nl]

Stichting Recreatie, KIC Recreatie

De Stichting Recreatie is het kennis- en innovatiecentrum voor de recreatiesector. De Stichting verzamelt, bewerkt en verspreidt kennis ter versterking en vernieuwing van recreatie, toerisme en groene ruimte in Nederland. De Stichting Recreatie, Kennis-

en Innovatiecentrum is een professionele organisatie die aan opdrachtgevers kennis en ervaring levert voor vernieuwing van beleid en aanbod in recreatie en vrije tijd, in interactie met andere beleidsterreinen en sectoren.

[www.stichtingrecreatie.nl]

Stichting Vrije Recreatie (SVR)

Zie onder: **Vereniging van Kampeerboeren Nederland**

[www.svr.nl]

Stimuland

Onafhankelijk netwerkorganisatie actief in Overijssel. Het ontwikkelen en organiseren van innovatieve projecten om een duurzame land- en tuinbouw te stimuleren, de plattelandseconomie te versterken en de verbondenheid tussen mensen te behouden.

[www.stimuland.nl]

Streekeigen Producten Nederland (SPN)

De Stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN) is een landelijke organisatie die zich inzet voor de ontwikkeling van streekgebonden productie in Nederland. Hiertoe beheert SPN het landelijk keurmerk 'erkend streekproduct'. Tevens voert SPN projecten uit gericht op de ontwikkeling en verspreiding van kennis en ervaring rondom de productie en afzet van streekproducten. De stichting zet zich in voor de professionalisering van de sector van streekgebonden productie. Op landelijk niveau behartigt SPN de belangen van producenten en verwerkers van producten met het keurmerk 'erkend streekproduct'.

[www.erkendstreekproduct.nl]

RECRON

RECRON is de Vereniging van Recreatieondernemers Nederland. De circa 1700 RECRON-bedrijven kunnen er terecht voor advies en ondersteuning. RECRON streeft verdere professionalisering van de recreatiesector na. Verbreding van het toeristisch-recreatieve aanbod en concurrentie met bestaande horeca zijn voor RECRON belangrijke aspecten bij het volgen van ifc's.

[www.recron.nl]

Task force multifunctionele landbouw

Zie par. 2.6.

TransForum

Doel van TransForum is een nieuwe kennisinfrastructuur gericht op een meer duurzame agro- en foodsector en een vitaal platteland. Partijen met innovatieve ideeën op dit gebied koppelt TransForum aan elkaar om onconventionele innovaties te realiseren en kennis te genereren. TransForum wil nieuwe verbindingen leggen tussen toepassen van bestaande en ontwikkelen van nieuwe kennis. Innovatie is vooral mogelijk als ondernemers en kennisontwikkelaars allianties aangaan en samenwerken aan gemeenschappelijke doelen. Praktische problemen sturen het wetenschappelijk onderzoek. TransForum heeft uitgebreide kennis van de agro- en

foodsector en beschikt over een groot netwerk binnen kennisinstellingen, bedrijfsleven, overheid en maatschappelijke organisaties. Als onafhankelijke stichting is ze op 2 november 2004 van start gegaan.

Het belangrijkste verschil tussen TransForum en het Innovatienetwerk is de termijn waarmee gewerkt wordt: bij TransForum ligt de focus op innovaties en het genereren van kennis op de korte termijn, zeg tot 2010; het Innovatienetwerk houdt zich bezig met grensverleggende concepten voor de agrarische sector voor de middellange termijn (van 2015 tot 2025).

[www.transforum.nl]

Vereniging van Kampeerboeren Nederland Stichting Vrije Recreatie (SVR)

Er zijn twee belangenbehartigers voor het overnachten bij de boer: de Stichting Vrije Recreatie (SVR) en de Vereniging van Kampeerboeren Nederland (VeKaBo). Bij de vereniging van kampeerboeren Nederland (kortweg VeKaBo) zijn zo'n 1600 verschillende adressen aangesloten. De SVR is de overkoepelende organisatie van ruim 1800 kampeerboeren en meer dan 100.000 donateurgezinnen.

[www.Vekabo.nl; www.svr.nl]

Vereniging Vrienden van het Platteland (VvhP)

Informeren, opiniëren en activeren is de rol van de VvhP. Zij wil een verbinding tot stand brengen tussen burgers en ondernemers op het platteland door publiek te informeren over het platteland. E.e.a. zou moeten leiden tot acties van burger / consument op het platteland: wandelen, fietsen, recreëren, paardrijden, etc. In onze steeds verder verstedelijkte samenleving wordt voedselproductie steeds minder belangrijk op het platteland, maar kwaliteiten als rust en ruimte worden steeds belangrijker. De vereniging stimuleert daarom nieuwe functies (verbreding, en verdiepen, keten verlengen) die zich richten op duurzaamheid en vergroten kwaliteit van leven.

Daarnaast is rol van VvhP om verbreding tot stand te brengen en ondernemers te steunen en te stimuleren. Daarbij wordt gekeken naar het totale landschap van ifc's (dus landbouw en recreatie, streekproducten, agrarisch natuurbeheer, landbouw en zorg, landbouw en educatie, landbouw en energie). De vereniging stelt een website beschikbaar om ervaringen met verbrede landbouw te delen. Filosofie hierachter is de identificatiestrategie: boeren en burgers identificeren zich met elkaar, delen iets gemeenschappelijks. Aantal bezoekers zo'n 150.000 per maand, en dit aantal stijgt nog steeds. Eigen websites van stichtingen en ondernemers hebben niet zoveel impact, maar als je ze groepeert op één website profiteert per saldo iedereen er van (vgl. een meubelboulevard).

[www.vriendenvanhetplatteland.nl]

Waardewerken (WUR)

Landelijk praktijknetwerk van boeren met een gezamenlijke visie op multifunctionele landbouw. Voor concrete projecten zijn coalities gesmeed alvorens met deze projecten aan de slag is gegaan. Waardewerken zal de komende onderzoeksperiode

(2006-2009) centraal staan in het programma multifunctionele bedrijfssystemen van Wageningen UR.

[www.waardewerken.nl]

Wageningen Universiteit en Research - WUR

Binnen het DLO-conglomeraat zijn er diverse onderzoeksprogramma's over multifunctionele landbouw. Het kwartaalblad *Syscope* gaat over systeeminnovaties in de landbouw (niet per se multifunctioneel). Tevens is er een website met dezelfde naam. Onlangs is het project 'Verbreiding onder de Loep' afgerond. De DLO-instituten Praktijkonderzoek Plant & Omgeving en Animal Science Group hebben in dat kader de brochure 'Ruimte in Regels' samengesteld. Deze brochure zoomt in op belemmeringen in (gemeentelijke) wet- en regelgeving waar multifunctionele ondernemers tegen aan lopen en de manier waarop hiervoor oplossingen zijn gevonden. De focus ligt op ruimtelijke ordening; wetgeving op andere terreinen, zoals milieu, zijn buiten beschouwing gebleven. In de folder zijn knelpunten weergegeven zoals die door verbredende ondernemers naar voren zijn gebracht en worden enkele suggesties gegeven voor oplossingen. Verder zijn van tien succesvolle voorbeelden opgenomen waarin een beeld gegeven wordt hoe specifieke gemeenten en provincies omgaan met knellende regelgeving voor verbrede landbouw.

Zie verder voor de WUR ook: Waardewerken en Innovatieorganisatie akkerbouw.

[www.syscope.nl]

Werkplaats Plattelandsvernieuwing (Hogeschool Van Hall-Larenstein)

De werkplaats is een ontmoetingsplaats en kennisnetwerk voor studenten, docenten, professionals, bewoners en andere belanghebbenden die zich willen inzetten voor de vraagstukken en uitdagingen van het platteland waaronder gebiedsgerichte ifc's.

Zorglandgoederen (DLG)

Een nieuw landgoed met een tweeledige functie: zorg en groen. Het groen staat ten dienste van de zorg. Hierbij zijn verschillende zorgconcepten mogelijk: opvang met therapie, dagbesteding bij zorgboeren op het landgoed, in een pleeggezin op het landgoed wonen, een retraiteoord voor mensen met een burn-out, of gedragstherapie met paarden. Innovatief is met name de samenwerking die nodig is tussen verschillende partners om het landgoed te kunnen ontwikkelen en exploiteren. Het is de bedoeling dat een investeerder (woningcorporatie), zorginstelling, terreinbeheerder en private partijen gezamenlijk afspraken maken over het eigendom en de functie van het landgoed. Het project zorglandgoederen laat zien dat DLG ook als ontwikkelbedrijf kan werken in projecten. (zie ook hoofdtekst in dit rapport)

[www.dlg.nl]

Bijlage 3 Kwantitatieve gegevens over functiecombinaties met landbouw

Van alle 78.486 landbouwbedrijven in 2005 is bij 13.780 sprake van functiecombinaties. Dit komt neer op 17,6% van alle bedrijven.

In onderstaande tabellen is te zien dat het vooral de grondgebonden bedrijven zijn die landbouw combineren met andere functies. De graasdierbedrijven springen er met 24% boven uit. In aantal het meest voorkomend is de combinatie landbouwnatuur: 11%. In de intensieve veehouderij en de tuinbouw sectoren komen weinig functiecombinaties voor. Momenteel komt zorg op agrarische bedrijven echter nog relatief weinig voor. In 2005 volgens het Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven (GIAB) doen 456 bedrijven iets met zorg, wat neer komt 0,7% (het Steunpunt Landbouw en Zorg noemt voor dat jaar een aantal van 600).

In een nadere analyse hebben we ook nog gekeken naar de functiecombinaties in relatie tot bedrijfsomvang. Hoewel er hier en daar wel wat verschillen zijn te constateren, zijn deze echter niet zo groot dat we van een duidelijke relatie bedrijfsomvang - kans op functiecombinatie (positief of negatief) kunnen spreken.

Functiecombinaties bij landbouwbedrijven, per bedrijfstype in absolute aantallen, 2005

	Totaal aantal bedrijven	Met functiecombinatie	Meerdere takken	Zorg	Recreatie	Duurzame energie	Stalling	Agrarisch natuurbeheer
Akkerbouw	12128	1908	329	27	417	273	552	968
Tuinbouw	13517	727	117	48	273	203	155	165
Graasdier bedrijven	38579	9239	2064	298	1582	1375	1542	6506
Intensieve veehouderij	6969	596	67	29	127	151	145	211
Combinaties	7293	1310	276	54	309	137	337	749
totaal	78486	13780	2853	456	2708	2139	2731	8599

Bron: Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven (GIAB), Alterra

Functiecombinaties bij landbouwbedrijven, per bedrijfstype in percentage, 2005

	Innovatief	Meerdere takken	Zorg	Recreatie	Duurzame energie	Stalling	Agrarisch natuurbeheer
Akkerbouw	15.7%	2.7%	0.2%	3.4%	2.3%	4.6%	8.0%
Tuinbouw	5.4%	0.9%	0.4%	2.0%	1.5%	1.1%	1.2%
Graasdier bedrijven	23.9%	5.4%	0.8%	4.1%	3.6%	4.0%	16.9%
Intensieve veehouderij	8.6%	1.0%	0.4%	1.8%	2.2%	2.1%	3.0%
Combinaties	18.0%	3.8%	0.7%	4.2%	1.9%	4.6%	10.3%
totaal	17.6%	3.6%	0.6%	3.5%	2.7%	3.5%	11.0%

Bron: Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven (GIAB), Alterra

